

ШЫН

№ 4
(17648)

2009 чылдың
январь 17,
суббота

Садар өртээ
5 рубль.

Ниитилел-политиктиг солун • 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ТЫВА ЭР КИЖИ. ЭР УГААН. ЭР ДЕМ...

(Ужуражылгадан фоторепортаж)

Дүүн, январь 16-да, Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институтунга В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының артизи, ТР-ниң алдарлыг артизи, «Чингис-Хаанның чажыды» деп кинода кол рольду ойнап турар Эдуард Ондар-биле солун ужуражылга болган. Ужуражылганы ажыдып тура, ТГШИ-ниң директору К.А. Бичелдей чугаалады:

— Бөгүн төөгүлүг болуушкунда киржип турарывыс бо деп дидими-биле чугаалап боор бис, чүге дизе билер силер, дугурушканывыс-биле «ТГШИ-ге ужуражылгалар» деп төлөвилелисти эгелеп тура-рывыс бо-дур. Аңаа янзы-бүрү мергежилдин кижилерин чалап, чугаа-соотту кылып дишкен болгай бис. Бөгүн бир дугаар аалчывыс тыва театрың актеру Эдуард Борисович Ондар чедип келген-дир. Чалалга-выс хүлээп ап, ужуражылгага чедип келгендер дээш, улуу-биле четтирдивис.

Москвага чоокта чаа А.С. Борисовтун «Чингис-Хаанның чажыды» деп уран-чечен кинолен-тазының хаагыг көрүүшкүңүгө Эдуард Ондарның болгаш өске-даа тыва артистеривистиң оюнун көргөш, чоргаарланып олурдум. Ында бойдус кайы хире онза чараш, улуг, делгем, хостуг, арыг-дыр, бистиң артистеривистиң оюну база ындыг бүүрүңчиг, профес-сионал күүсеттинген ажыл-дыр деп көрдүм. Өске аймак-сөөк артис-терниң оюнун кудуладыксавайн тур мен, ынчалза-даа тывалар ында бойдус-биле аяннажып, сагыш-сеткилди хайныктырып турар.

Ындыг улуг, чараш ажылга че-дишкениң киржип, доосканыңар дээш, силерге байыр чедирип тур бис, Эдуард Борисович. Ам силер-ге сөстү бээрин чөпшээрер.

— Улуу-биле өөрүп четтирге-нимни чүнүң-даа мурнунда илере-дип тур мен, хүндүлүг эртемденнер. (Уланчызы 2-ги арында).

«Шын» солунну неделяда ортумаа-биле
30 муң (!) чагыдып алыкчылар номчуп турар

"ШЫНГА" шынчы чорууңар дээш... ЧЕТТИРДИВИС

2009 чылдың солуннарынче чагыдылга кампаниязы доозулган-даа болза, «Россияның почтазы» албан чери чагыдыкчыларга эпиг аргаларны тургузуп, ай санында чагыдылганы чорудуп турар. Бо чылын бистиң солуннуң чагыдылга тиражы кудулааныңа сагыш човап, бо албан чериниң чагыдылга кил-динге четкеш, республикада чагыдылга талазы-биле чоруп турар ажылдың түннелдери-биле таныштым. Ниитизи-биле 2009 чылда республиканың чурттагы чонунун солун чагыдып алганы кудулаан болду. Эрткен чылдың бо үезиниң көргүзүлгери-биле алырга, өске-даа редакцияларның чагы-дылга тиражтары кудулаан. Бистиң солундан аңгыда, 1 муң 500 экзе-мплар тиражтан ашкан чаңгыс-даа солун чок болду.

Бистиң редакциявыска эрткен 2008 чылда 2019 чагаа келген болза, оон 873-ү чырыкче үнген, 324 чагаа корреспондентилерге материал бижиинге болгаш

яамыларның болгаш ведомство-ларның харысалгалыг ажылдак-чылары-биле «дорт харылзаа-ларын» бижиинге оорган болган. Албан черлеринге харыылаары-биле 19 чагааларны дамчыткан, оларның харыыларын ам-даа улаштыр хайгааралга ап, номчук-чуларга чедирер бис. Мынчап кээр-ге номчукчулар-биле харылзаавыс ам-даа быжыг хевээр арткан деп болур. Чамдык көргүзүлгөр эрткен чылдыңдан кудулап-даа турар болза, өске талазы-биле ажылдар, эң ылаңгыя яамыларның тускай мергежилдиг ажылдакчылары «дорт харылзаага» киржип турган болгаш, тускай мергежилдиг кижилерниң тода, чиге харыыларын номчукчулар алган. Эрткен чыл тыва кижилерге ийи кончуг улуг ужу-дузалыг айтырыглар: өг-бүле болгаш хөөмөйге тураскааткан чыл болганы-биле материалдар-даа, кылып чоруткан хемчеглер-даа хей болган. А парлалга шөлү кызы-гаарлыг болгай. Ынчангаш ол ийи

тема чыл төнген-даа болза, бистиң амыдыралывыста кол черни ээлеп турар, ээлээр, солунга чырыттынар кол темалар бооп арттар.

«Шын» солунга хей чылдарда шынчы болуп чоруурунар дээш өөрүп четтиргенивисти илередип, бо үнүп келген 2009 чыл Аныяктар чылы боордан аңгыда, тыва журналистиканың 50 чыл болган оюн июль айда Тываның журналистери демдеглээр деп планнап турар. Ынчангаш бо байырлалывыс тава-рыштыр бистиң солунувуска шын-чы болуп келген номчукчулары-высты демдеглээр деп бодап турар бис. Эки ажылдап, чагыдылганы идеккейлиг чоруткан: Тээли, Чаа-Хөл, Нарын, Мугур-Аксы, Чыраа-Бажы, Хандагайты, Сүт-Хөл, Ча-даана, Бора-Тайга, Булуң-Терек почта салбырларының ажылдак-чыларыңа четтиргенивисти иле-редип, «Шын» солунну үзүктел чок номчуп келген идеккейлиг чагы-дыкчыны илередиринге база кир-жиринче чаладывыс.

Сөөлгү ийи чылда «Шын» солуннуң чагыдылганының көргүзүл-лерин бо таблицада айыттывыс. Мында чүгле почта салбырларыңа чагыткан сан-чурагайларны айыт-кан. Чамдык чурттакчылыг черле-де «Тывапечать» ААН-ның киоски-леринде база чагыдып ап, номчуп турарлар бар.

Айлаң ДАРЖАА,
«Шын» солуннуң чагаа кил-динин редактору.

Чагыдылга 2009-түн түңнели-биле «Шын»
солуннуң чер-черлерде чагыдылгасы

Чурттакчылыг черлер	2008 чыл	2009 чыл	Чурттакчылыг черлер	2008 чыл	2009 чыл
Чаа-Хөл	503	453	Арыскан	40	40
Ак-Туруг	124	120	Хайыракан	76	65
Булуң-Терек	160	140	Мугур-Аксы	349	257
Чадаана	298	177	Кызыл-Хая	132	90
Бажың-Алаак	147	97	Сүт-Хөл	419	357
Хайыракан	120	121	Ишкин	88	94
Шеми	120	100	Алдан-Маадыр	110	81
Теве-Хая	140	115	Бора-Тайга	85	150
Ишкин	88	94	Тоора-Хем	220	205
Чыргакы	126	100	Ырбан	7	
Ийме	90	70	Сосновка	34	25
Баян-Тала	104	90	Балгазын	62	33
Хорум-Даг	70	60	Бай-Хаак	16	14
Чыраа-Бажы	265	230	Межегей	57	63
Тээли	357	459	Успенка	15	18
Бай-Тал	148	135	Дүрген	16	24
Шуй	107	111	Кочетово	51	51
Кызыл-Даг	89	84	Владимировка	12	
Кара-Хөл	118	131	Хову-Аксы	79	41
Бүрен-Бай-Хаак	10	7	Ак-Тал	111	110
Ильинка	7	7	Чал-Кежиг	30	30
Бүрен-Хем	21	22	Элегес	150	132
Бүрен-Аксы	18	20	Эрзин	144	132
Бояровка	9	15	Мөрен	70	80
Дерзиг-Аксы	7	5	Нарын	212	215
Сарыг-Сеп	16	14	Бай-Даг	129	91
Суг-Бажы	41	50	Самагалдай	78	131
Кундустуг	1	4	Белдир-Арыг	58	42
Авийган	2		Шуурмак	35	26
Ак-Довурак	55	67	Деспен	35	80
Кызыл-Мажалык	137	131	Берт-Даг	47	50
Эрги-Барлык	204	102	Ак-Эрик	42	75
Барлык	26	53	У-Шынаа	9	
Шекпээр	108	100	Туран	15	15
Аксы-Барлык	60	61	Хут	13	17
Аянгаты	56	50	Сушь	7	2
Чаа-Суур	62	50	Хадың	32	31
Солчур	94	63	Тарлаг	29	21
Саглы	126	111	Аржаан	10	1
Шагаан-Арыг	70	54	Уюк	7	6
Торгалыг	94	80	Сесерлиг	7	13
Чодураа	70	56	Каа-Хем		26
Арыг-Үзүү	183	64			

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Хүндүлел бижии-биле О.С.Монгушту шаңнаарының дугайында

Хереглекчилер хайгааралының системазына чедип алган күш-ажылчы чедишкенин база хей чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Хүндүлел бижии-биле Хереглекчилерниң эргелерин болгаш кижиниң менди-чаагай чоруун камгалаар адырда хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республикада эргелелиниң удуртукчузунун оралкычы — **Ольга Сереновна Монгушту** шаңнаар.

Кызыл хоорай
2008 чылдың ноябрь 27
№311

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының 2008 чылдың март 24-те №28 Чарлы-биле бадылаан Тыва Республикага күрүнениң шажын шинчилел экспертизаның эрттиреринге эксперт Чөвүлелиниң составына өскерилгелерни кириериниң дугайында

1. Тыва Республиканың Чазаның Даргазының 2008 чылдың март 24-те «Тыва Республикага күрүнениң шажын шинчилел экспертизаның эрттиреринге эксперт

Чөвүлелин тургузарының дугайында» №28 Чарлы-биле бадылаан Тыва Республикага күрүнениң шажын шинчилел экспертизаның эрттиреринге эксперт Чөвүлелиниң составына Тыва Республиканың Чазаның Даргазының чөвүлөкчизи, Чөвүлелдин даргазы — **М.Д.Ооржакты** киригеш, оон **К.Д.Биче-оолду** ап каапкаш, өскерилгени кириер.

2. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнүнден эгелеп күштүг болур.

Кызыл хоорай
2009 чылдың январь 13
№2

Э.Э.Дагба-Лама дугайында

1. Тыва Республиканың ажил-чорудулганың чамдык хевирлерин лицензиялаар болгаш күрүнеден чурумчудар талазы-биле албанының удуртукчузунун албан-дужаалындан **Эдуард Эник-оолович Дагба-Ламаны** оон өске ажылче шилчээни-биле холбаштыр хостаар.

2. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнүнден эгелеп күштүг болур.

Кызыл хоорай
2009 чылдың январь 13
№3

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы **Ш.КАРА-ООЛ.**

ТЫВА ЭР КИЖИ. ЭР УГААН. ЭР ДЕМ...

(Уланчызы. Эгези 1-ги арында).

Тывавыстың төөгүзү, төрзэн дылы, уран чүүлү, культуразы, келир үеже базым дээш силер дыка хөйүнү кылып турар силер, ол дээш хүндүлөп, мөгейип чоруур мен. Чалалга алгаш девидеп турдум, ужуражып келгенивис өөрүнчүг-дүр. Силерниң үнелелинер, чагыг-сөзүңер менээ дыка херек — дээш, **Эдуард Ондар** «Чингис-Хаанның чажыды» деп кинога киржилгезин чугаалавышаан, «Фильм дугайында фильм» деп кинону көргүзүп ора, тайылбырны кылды.

Шынап-ла, эге кадрлардан-на бойдустун сүрлүг чаражын, бойдустун делгем, хостуун кижии кайгай бээр. Төп Азия девискээринге тарамык чурттап чоруур чоннарны улуг полководчунун чангыс демниг империя кылдыр тургузар дээш демиселиниң дугайында кинону бурунгу болушкуннарның болуп турган девискээрлеринге тырттырганы солун: Тыва, Алтай, Хакасия, Бурятия, Якутия, Моол, Кыдат дээш, өске-даа.

Россияга тырттырган беш эң дээр дээн киноларның аразына Москвага ол хаагыг көрүлдөгө ону шыырак дээн режиссерлар шупту сонуурган көргөниң, Азия чурттугларның кинозу дээш ындыг чадавас, арай чүве тооксавас хамаарылгалар-даа турганын **Э.Б. Ондар** чугаалады. Оон аңгыда ол-бо күрүнелерге тырттырып чоруп турар үеде кандыг-кандыг шаштырылгы айтырыглар салып турганын база ол чажырбады. Ол-даа билдингир, чижээлээрге, моол кижини чүге моол эвес кижии ойнап турарыл дээн ышкыш аан.

Бо ужуражылгага чүгле Чингис-Хаан дугайында эвес, оон дугайында чаа кино дугайында эвес, а тыва эр кижии дугайында, эр угаан, эр дем, эр көрүш дугайында чугаала-чайгаар үнүп келгени солун. Ынчангаш **Эдуард Ондарга** чоргаарланмышаан, чагыг-сөзүн берген. Кино бүгү делегейге алдаржыг бээриниң барымдаазы улуг болганда, премьер а соонда, кино-бөлүктүн кол өзү — режиссер, кол маадырларны ойнап турар артистер ол-бо чурттарның чалалгазы-биле «аалдап чоруп каарын» амыдыралдан билер бис. Ам безин

«Чингис-Хаанның чажыды» деп кино-лентаны Азия чурттары шупту садып алган, а оон аңгыда Франция, Америка, Финляндия дизе-ле, садып алган чурттар-ла хөй. Ол ужуражылгалар үезинде Тыва Республиканың адын бедии-биле тудуп, тыва кижиниң езулуг мөзү-бүдүжүн көргүзүп, кады кинога тырттырган тыва коллегаларының дугайында, өгбелеривис дугайында, хөгжүм-ырывыс дугайында онзалап демдегеп чугаалап чоруурун артиске чагаан.

Кандыг-даа чонун төлээзи бодунун чонун алдаржыдар хүлээлгелиг. Төп Азия чоннарын улуг күрүне кылдыр каттыштырып шыдаан Чингис-Хаанның ролун ойнаан тыва артист **Эдуард Ондар** бодунун төрзөн чонунун мурнунга хүлээлгезин чедишкенин күүсеткен. 218 кордакчының аразындан оон тиелеп үнгени дээрке кайгамчык болушкун-дур. Шаг-шаанда аразында көрүшпес чораан моолдар биле татарларга дээр-деңгерлерин кеземчези-даа чадавас, барып-барып Казаньга **А.С.Борисов** **Эдуард Ондарны** көрүп кааш, Чингис-Хаанның ролун ойнаарын дилээни база-ла орта эвес болушкун дээрзин эртемденнер оюн-баштак-биле онзалап айтып турду. Оон аңгыда тыва театрың артистери **Алексей Ооржак**, **Дыртык Монгуш**, **Сюзанна Ооржак**, **Станислав Ирил**, **Сайдаш Монгуш** оларның ажылын, кинода ойнап турар **Ак-Эриктиң** чылгычыларының ролун база бедии-биле үнелеп, чылыг-чымчак сөстөрүн санал-онал бергендер демдеглээн. Ынчангаш оларга моон соңгаар-даа делегей чергелиг кино, театр уран чүүлүгө улуг-улуг чедишкенин ужуражылганың киржикчилери күззэн.

Удаас **Моолдун Улан-Баторга** эртемденнерниң улуг конференциязы болур деп турар. Ынчангаш

Э.Ондар Чингис-Хаанның ролунда.

К.А.Бичелдей тыва делегация **Эдуард Чингис-Хаанны** чоргаарал-биле мурнунга баштадып алгаш, **Моолдун** эртемнер академиязының бажыңыга чоргаар бастырап сорулганы салып турарын дыңнатты.

Ужуражылганы доозуп тура, **К.А.Бичелдей** йөрээл салды:

—Россияда база бир делегей чергелиг шыырак артист төрүттүнгенин өөрүп, чоргаарланып тур бис. Кино, театр уран чүүлүнүн сылдызы бооп хывар орууну ажитчып, чогуур деткимче-дуза, хүндүткелди көргүзеринче бүгү тыва чонувусту кыйгырып тур бис. Ол алдарны, деңгелди төлөпиг эдилеп, тыва кижии деп чүвени өске чоннарга чедирип, көргүзүп шыдаар кижии сен сен дээрзинге бүзүрүп тур бис.

«Чингис-Хаанның чажыды» деп уран-чечен кинонун март 12-де болур баштайгы көргүзүүнүн соонда база катап ужуражылга эртемденнер **Эдуард Ондарны** чалаан.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

Ай-кыс Маспык-оолдун тырттырган чуруктары.

«Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партияның Тывада салбырында

ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ КАНДИДАТТАРЫН ДЕПШИТКЕН

Бүгү-россияның «Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партиязының Тывада девискээр салбырының ээлчег чок конференциязы бо чылдың январь 15-те республиканың уран чүүл школазына болуп эрткен.

Бүгү-россияның «Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партиязының Тывада девискээр салбырындан Би-Хем кожуунунун Туран хоорайның Төлээлекчилер хуралының депутаттарының кандидаттарын депшидер база Би-Хем кожуунунун Туран хоорайның Төлээлекчилер хуралының депутаттарының кандидаттарын эрттирер «Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партияның Тывада салбырындан бүрүн эргелиг төлээ томуйлаар дугайында айтырыгларны конференцияга чугаалашкан.

Туран хоорайның Төлээлекчилер хуралының кандидаттарының талазы-биле штабтың начальниги **Владимир Түлүш** илеткел кылгаш, Туран хоорайның Төлээлекчилер хуралының депутаттарының кандидаттарына хоорайда тургустунган он үш соңгудалардан он үш депутаттың кандидатын депшиктенин, оларның допчу намдарларын конференцияның делегаттарына таныштырарга, оларны чүлдүгүнүп деткээн. Он үш депутаттың кандидатының даңзын чажыт бадылаашкының бюллетенинге кириген. Ынчангаш конференцияның делегаттары Туран хоорайның Төлээлекчилер хуралының депутаттарының кандидаттарын чажыт бадылаашкы-

биле депшидип бадылаан. Олар болза: Енисейский округтан **Маргарита Кудерова** Ондар, **Большинский** — **Ирина Владимировна Абакаева**, **Найырал** — **Анатолий Ойдунович Ензак**, **Пролетарский** — **Аяс Олегович Дондуп**, **Северный** — **Роланда Александровна Манчи-маева**, **Спортивный** — **Александр Игоревич Янышев**, **Молодежный** — **Евгений Викторович Вайвода**, **Западный** — **Мануэл Алексеевич Карапетян**, **Комсомольский** — **Василий Матвеевич Гуляев**, **Центральный** — **Леонид Сувакович Самбуу**, **Пушкин** — **Надежда Ивановна Кагановская**, **Южный** — **Сергей Владимирович Воробьев**, **Шивилиг** — **Надежда Николаевна Седенсот**.

Би-Хем кожуунунун Туран хоорайның Төлээлекчилер хуралының депутаттарының соңгудаларын эрттирер «Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партияның Тывада салбырындан бүрүн эргелиг төлээзинге Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бирги оралкычы **Сергей Тенни** томуйлаар шийтпирни конференция хүлээп алган.

Конференция «Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партияның Тывада салбырының кежигүн-неринге кыйгырыгны хүлээп алган.

Бистиң корр.

Соңгудалар—2009

Төлээлекчилер палатазының депутаттарының кандидаттарына ДЫҢНАДЫГ

Республиканың «Шын» солун редакциязы соңгудалар хоол-жудулгазына дүүштүр Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының ийиги чыыжының депутаттарының 2009 чылдың март 1-де болур немелде соңгудаларына бүрүткеткен кандидаттарга соңгудалар мурнунун суртаал ажылын чорударының материалдарын халас болгаш өртектег парлаар солун шөлүн бээрин дыңнадып тур.

Төлээлекчилер палатазының депутаттарының бүрүткеткен кандидаттарына халас үндезинге суртаал материалын парладырынга 17 дөрбелчин (квадрат) сантиметр (солунунун 8 одуруу), өртектег үндезинге суртаал материалын парладырга 34 дөрбелчин сантиметр (солунунун 16 одуруу) солун шөлүн бээр. Өртектег үндезинге суртаал материалын парладырга, бир дөрбелчин сан-

тиметрнүн өртээ мындыг болур: бирги арынга **40 рубль**, иштики арынарга **30 рубль**.

Солунга парладыр халас-даа, өртектег-даа суртаал материалдарын парладыры-биле айыткан хуусаазындан бир хонук эрте тыва дылга белеткээш, саазына парлааш азы электронуг вариантыга бижиткеш, редакцияга дужаар. Солун неделяда үш катап үнер: вторникте, четвергте, субботада. **Редакцияның адреси:** Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, бажың 100, II каът, каб. 8, 26. **Редакцияның телефоннары:** иитилел-политиктиг килдиз 2-18-10; реклама килдизи 2-17-91.

Бир эвес солунга кириген материалдар соңгудалар, массалыг информация чөлсөктөрүнүн, реклама дугайында хоол-жудулгаларга дүүшпес болза, ону парлаарындан редакция ойталап болур эргелиг.

ДЕЛЕГЕЙ ШЫШШЫКТАРЫНГА ШЫЛГАРААН

Чаа 2009 чылдың эгезинде, январь 2-де, хөй чурттарның альпинистери Антарктиданың эң бедии болур **Винсонче** (4897 м.) чедишкенин үнүүшкүннү кылганнар. Оларның аразына үнген Москва чурттуг Россияның альпинизи оон-биле «7 бедик» деп төлөвилелди дооскан. Ынчангаш **Людмила Коробешко** делегейн бүгү диптеринин эң бедик шышшыктарынче үнген бир дугаар россияжи херэз-жен кижии бооп турар.

Ол бөлүккө, Антарктиданың эң бедик шышшыгына, **Моолдун** тугун президентинин холундан алгаш, төөгүде бир дугаар киискиткен моол альпинист **Ганху Гендер-дарам** база чораан.

2007 чылда **Людмила Коробешко** Чер бөмбүрээниң эң бедик шышшы — **Эвереске** (8848 м.)

бодунун өөнүн ээзи **Александр Абрамов**-биле кады үнгеш келген. Олар төөгүде **Эвереске** кады үнген бир-дугаар өг-бүлө бооп турарлар. Бо коргуш чок чүректиг өг-бүлө ийи ажы-төлдүг. Оглу, уруу өзүп кээрге, дөртөлээ **Эверест** кырынче үнерин **Александр Абрамов** планнап турар.

Людмила Коробешко боду профессионал даг гиди болгаш 2008 чылда тыва альпинисттери **Эльбрусче**, **Килиманджаро** аъткарган. Ам оларны **Аконгаже** (Мурнуу Америка) белеткеп турар. Тыва альпинисттер коргуш чок чүректиг, кайгамчыктыг быжыг тура-соруктуг **Людмила Коробешкога** чүректин ханызындан изиг байыр чедиришкенин чорутканнар.

Бистиң корр.

ИЕ (ӨГ-БҮЛЕНИН) КАПИТАЛЫ

Ону чуртталга бажыңы садып азы тудуп алырынга канчаар ажыглап болурул?

2009 чылдың январь 1-ден «Ажы-төлдүг өг-бүлелерге күрүнениң немелде деткимчезиниң дугайында» федералдыг хоойлуга өскерилгелер киририниң дугайында» № 288 федералдыг хоойлу күштүг болуп кирген.

Ол езугаар 2009 чылдың январь 1-ден эгелеп иениң (өг-бүлениң) капиталын бажың-балгат садып азы тудуп алырынга чээли дуглаарынче кириштирип болур апарган. Ооң мурнунда ийи азы үш, ооң соондагы-даа уругларны божаан (азырап алган) иелер (өг-бүлелер) ие капиталын ажыглаарда үш чыл иштинде манаар турган болза, ам 2009 чылдың январь 1-ден ону чурттаар оран-сава садып азы тудуп алырынга алган чээлиниң кол өрезин база ооң хууларын төлээринге кириштирип болур.

Маңаа немей демдегелер каар чүве чүл дизе, ам-даа бо хоойлуга хамаарыштыр тодаргайлаттыңан доктаалдар кээри чугаажок.

Россия Федерациязының Пенсия фондузунуң Тыва Республикада салбыры хун санында каш кижикандыг айтырыглар-биле сал-

бырның бодунга болгаш кожуун-нарның база хоорайларның пенсия эргелелдеринге кээп турарының талазы-биле мониторингини (хай-гааралды) кылып турар.

Чаа чылдың баштайгы ажыл хуннери эгелээн дораан январь 15-ке чедир ук өскерилгелер дугайында Пенсия фондузунуң кожуун-нарда болгаш Кызыл, Ак-Довурак хоорайларда пенсия эргелелдеринге 135 кижикандыг кээп турган, ооң иштинде ПФР-ниң ТР-де салбырының бодунче 20 кижикандыг капиталын ипотека чээлиниң канчаар кириштирип болурун дугайында айтырыгларны салып келген. Оларның иштинден 21 кижикандыг холунда чээли керээзи бар болган.

2009 чылдың январь 1-ден эгелеп ие (өг-бүлениң) капиталының хемчээли 299731,25 рубльге деңгеп

каан. Ук хемчээл инфляция көргүзүлгелериниң кайы хире өзериңиз аайы-биле чылдың-на эде көр-

Ие (өг-бүлениң) капиталының акша-хөреңгилерин (ооң чамдызын) бажың садып азы тудуп алырынга алган кредиттин азы чээлиниң кол өрезин болгаш ооң хууларын төлээринге ажыглаар дээнде Россияның Пенсия фондузунуң девискээр эргелелдеринче кириер документилерниң даңзызы:

1. Ие (өг-бүлениң) капиталын ажыглаар дугайында билдириштин;
2. Сертификаттың боду болгаш ооң хоолгазы (сертификат читкен азы үрелген таварылгада ооң дубликады);
3. Сертификат алган кижини шынзыткан кол документ база ооң чурттап турар черинде азы келген черинде бүрткелли;
4. Төлээлекчи кижини шынзыткан кол документ база ол ышкаш ооң бүрүн эргелери (нотариуска бадыткаткан бүзүредилгези);
5. Ипотека керээзиниң хоолгазы (чээлиниң керээзи);
6. Кредиторнуң (чегдирикчинин) кол өрениң кайы хире артканын база чээлиниң хууларының хемчээлдериниң дугайында справка;
7. Чогуур чурум-биле күрүне бүрткелдин эрткен ипотека керээзиниң хоолгазы (бир эвес ипотека чээлизи бердинген болза) база чээли керээзи;
8. Ипотека-биле (чээли-биле) садып алган чуртталга бажыңыга өнчү эргезиниң күрүне бүрткелдиниң херечилели.

Оон-даа тодаргай информация алырда Россияның Пенсия фондузунуң Тыва Республикада салбырының 4-00-61, 4-00-65 телефоннарынче долгаар азы болза чурттап турар чериниң ПФР эргелелинге баар.

ПФР-ниң Тыва Республикада салбырының парлалга бөлүү белектээн.

Чагаалар
аразындан

ХЕМЧЭЭЛИН
БИЛИР БОЛУР

Тывада чаа бүдүрүлгө ажыттыңан. Ол дээрже арага заводу. Аңаа кижиканчыл бурзунуң хамаарылгазы янзы-бүрү.

Демир-орук тудуу чорбазын, бойдузувус үрөп кааптар, цемент заводу турбазын агаарывыс арыг эвес апаар дээш-ле, хөй-ле чугаалар аравыста чоруп турар. Ам тыва чоннуң хундүлээри ак чемнериниң санынче кирер арага заводу туруптарга, арагалааш, төнүп каарывыс ол-дур деп чугаалар тыптып келген. А ол бүдүрүлгелер чогуңдан кайы хире чыдып каап турар-дыр бис? Бойдузувусту боттарывыс-ла каш борбак акшага мыйыс садып дужааптар дээш чүс-чүс гектарларны өрттедип тур шешил бис! Мындыг мөзү-бүдү-жүвүстүн куду байдалындан дыка хөй барааннар дээш орулгалар Тывадан дашкаар чоруп турар. Мээң чагыксаар чүүлүм: араганы өй-шаа-биле ажыглап өөренип алылынар, ынаар куттунуп, бажывыс суп алгаш чыдар болзувусса, кажан-даа өөндөлөс бис.

Алдын-оол ООРЖАК.
Шамбалыг суур.

КАЙГАМЧЫКТЫГ
КЫРГАННАР

Чөөн-Хемчик кожуунуң Шеми суму-зунда чурттап чоруур Чылбак-оол Сандамаевич биле Өшкү-Саар Саңгыспаевна Донгактарның дугайында бижикседим.

Бо кырганнар уруглары-биле Шеми суурда дузалал ажал-агайын тудуп турарлар. Оларның 4 уруу, 2 оглу шупту эртем-билигил, чон аразында хундукелдиг кижилер.

Кижиканчалар хензиг черден өөрүүр. Бир катап Өшкү-Саар Саңгыспаевна менээ ужуражып келгеш, ада-иениң арттырып каан малын ап алырын сүмеледи. Ол кырганнарның аразында болган чугаазын мен билбес болган мен.

Ол эрткен чүс чылдың 80 чылдарында болган чүве-дир. Мээң ада-иен Кирпич-Сарайга чайлаглап чыдырда, оорлар малын кодаңы-биле сүре берген, олчаан тыппааннар. Ам канчар, мал азырап өөрген улус мээң уруумну эдертип алгаш, бо кырганнарда чедер бергеш, мал айтырып кааш, оозун ап четтикпейн, «кызыл-дустай» бергеннер. Оон бээр мугур 20 чыл болуп турар. Бо хире узун хуу-сааның дургузунда бо кырганнар ону утпааннар. Кайы хире чараш мөзү-шынарлыг өгбелер-лиг-дир бис? Амгы шагда утундурган мал хамаанчок, бодунуң-на акшазын негеп алыры безин кайы хире берге ийик?! Өгбелеривистиң чагай мөзү-шынарларын үлегер кылып, сагып чоруулунар!

Чылбак-оол Сандамаевич, Өшкү-Саар Саңгыспаевна, силерге узун назынны, өг-бүлелерни, мал-маганынарны аары-аржык оюп чоруурун, ам-даа он-он уйнуктарынарны азыражыр аас-кежиктиг болурунарны күзедим.

Татьяна КУУЛАР.

Чөөн-Хемчик кожуун,
Шеми суур.

САРЛЫК СҮДҮНДЕН
БЫШТАК ЭН
АЖЫКТЫГ

2009 чылдың январь 14-те үнген «Аргументы и факты» солунда Юлия Экарева «Чи-и-из!» деп чугаалаңар. Быштак кижиниң күш-шыдалын болгаш диштерни кариес аарыындан камгалалды тургузар» деп бодунуң бижээн чүүлүнде быштактың дугайында хөйну дыңнаткан. Ында быштак аймаа кижиканчыл бурзунуң чиир чемнериниң аразында кезээде турар ужурулуг деп диетолог эмчилер санап турар.

Канаданың болгаш Непалдың эртемденнери быштактың шынарын шинчилээниниң түннелинде солун ажыдышкыннарны кылганнар. Чижээ, кижиниң чүрек-дамырының ажилыга ажыктыг бүдүмелдер сарлык судунден кылган быштакта эмгежок.

Бо ховар амытанни чер бүрүзүңге азыраваз болгаш ооң судунден кылган быштакты кылыры ындыг кончуг белең эвес болганындан ооң өртөк-үнезини талыгыр болгаш тускай аар өртөктиг гастрономнарда садып турар.

Быштактың аар өртөктиг болуп турары — ооң чүгле тывылбас болганындан эвес, а кижиниң кадыкшылынга бо чем дыка ажыктыг болганындан база дорт хамааржыр. Ооң тургузуунда үстүк кислоталар «эн кадык» деп санаттынып, кижиниң кончуг аар чигир аарынынга, чүрек-дамыр аарыгларынга болгаш харын-даа рак аарынынга удур ол дыка күштүг болуп турар. Сарлык судунуң ажыктыгын кижиканчалар шаг-төөгүден тура билер турган чүве-дир. Инек судунге бодаарга, ында кижиниң организмине ажыктыг бүдүмелдерниң саны 4 катап хөй болуп турар. Кижиниң диштеринге ажыктыг кальций болгаш микроэлементилер-биле сарлык судунден кылган быштак байлак болуп турары кайгамчыктыг.

«Тыва-Онлайн» медээ агентилели.

СЛОВАРЬ ЕЗУГААР БИЖИР БЕ?...

Школага өөренип чорааш, эң ылаңгыя үстүкү класстарга, чамдык тыва сөстөрни диктантыларга шын бижириңиз дүрүмү езугаар бижири каарымга, башкы өскерттир эдип каан боор. Хомуданчыг чүве — демдекти кудуладып каары.

Тыва дылдың орфографтыг словарында кириген баш, чаш, бөрт, как, кош, бак дээш, элээн каш сөстөрни бо-ла чазып бижээн боор мен. Ооң чылдагаанын сөөлүнде билген мен. Диктантыны хынаарда, башкы тыва дылдың орфографтыг словарын ажып көрүп турган хевирлиг. Ажылым аайы-биле «Тыва дылдың орфографтыг словары» деп номну үр үеде ажыглап келген болгаш словарга хамаарыштыр бодумнуң хууда бодалдарымны илередир сагыштыг мен.

«...өк-биле адаар ажык үнүг чамдык сөстөрни оларга дөмей-лежир өске сөстөрдөн ылгаар төлээде, оларга э демдекти немеп бижири, чижээ: *агт, огт, кагт...*» деп тыва орфография дүрүмүнде бижээн. Бо дүрүм езугаар орфографтыг словарьда кирген баш, чаш, бөрт, как, кош, бак дээш, оон-даа өске өк-биле адаар ажык үнүг сөстөрни *багш, чагш, бөгрт, кагк, кош, багк* кылдыр бижири дег, чүге дээрже бо сөстөр шупту өк-биле узадыр адаттынар сөстөр-дир. Оларның адаттынары безин *агт, огт, кагт* деп сөстөр-биле дөмей. Адаарының падежинге бо сөстөрни э демдек-биле бижириге, оларның утказы улам тода-дыр. Кош деп сөс сөс катты-жыышкынынга чүве адын илереди чорда, э демдек бижири чогуур болгу дег. Чижээлээрже, кызыл кош, кош-хын. Кажан бо сөс кылдыныгы илередип турда, айтты кош, багны кош деп э демдек чокка бижири болза, шын-на ышкаш. Орфографтыг словарьда киригени дег кош-салаа, кош-эмиг деп бижириге, черле чиктиг, номчуттары безин. Шын бижилгениң дүрүмү езугаар *когш-салаа, когш-эмиг* деп бижириге, номчуурга-даа, езулуг тыва аянныг. Чижээлээрже, *кагк* (паш *каггы*) деп сөстү тыва дылдың орфографтыг словарында как кылдыр киригенин уржуунда орус как деп сөс ышкаш кылдыр бижиттинер апарган. Аныяк-өскөн бо тыва сөстү орусчуду номчуур, бижири чугаажок.

Словарьда бөрт деп сөстү ылап-ла бөрт деп сөстен ылгаары-биле бөгрт деп бижири шын болгу дег. Бөгрт бөрт кылдыр черге кээп *дцшц* дээн уткалыг кылдыр аан. Словарьже арга азы арга деп сөстү киригени база элдептиг де. Бир эвес арга азы арга деп сөстү арга-эсим деп бижири дээн болза, э демдекти ажыглап болур деп тайылбырлаан. Арга-ыаш деп бижири дээн болза э демдекти ажыглавас деп көргүскени база бар. Кайызы шын боорул?

Чамдык тыва сөстөрни орфографтыг словарьга ону тургускан кижилерниң боттарының адаарының шаа-биле азы оларның черчуртунуң чонунуң чугаалаар аайы-

Төрээн дылывыс
дугайында

биле киригени база илдең. Чижээлээрже, словарьда дескиндир деп сөс бар. Солуннарда ажылдап чорааш, бо сөстү авторларның хөй кезин дээскиндир деп бижири эскердим. Дээскиндир деп бижиээш, олар девискээрниң делгемин илередип турарлар. Чижээлээрже, делегейни дээскиндир. А бо орфографтыг словарьга дескиндир деп киригени девискээрни кызыла-дып, хемчээлди кыскалады берген-даа ышкаш. Үстүнде айтканым чылдагаан-биле словарьже кириген дүдүскөк деп сөс бой-дустуң ол кончуг чаражын каракка көстүп кээр кылдыр илеретпейн турар. А бир эвес дүдүскөк эвес дүдүскөк деп кириген болза, көгерттир көстүп чыдар ховулар, даглар каракка чуртуну-ла бээр-дир. Бойдустуң ол чаражын илередиринге дүдүскөк деп биживейн, дүдүскөк деп бижири болза, кончуг тааржыр-ла-дыр. Ынчангаш бистиң чамдык кезинивис дүдүскөк деп «чазып» бижири турарывыс-ла ол боор.

Тыва дылдың орфографтыг словарында бо кижиканчалар чуртунуң ора, бандит, труксик деп орус сөс-

терни номчуп болур бис. Бо сөстөрни орфографтыг словарьга киригени эдерер болза, *орбак труксиктиг бандит халдап келди* деп бижири болур-ла-дыр бис. Ынчап баарывыска, тыва дыл культуразының дугайында айтырыг тургустунуп кээр-ле-дир. Бандит дээрже дээрбечи кижиканчалар ол, труксик дээрже ырыктааш-ла боор. Бо-ла чижек *броня — куяк, броневик — куяк машина* дээш, өске-даа чамдык сөстөргө база хамааржыр болур.

Словарьда даштыкы дылдарның сөстөрүн, терминдерин элээн арбыны-биле кириген. Оларның чамдызының утказын тускай эртемниг эвес тыва кижиканчалар алыры берге, ажыглааттары-даа эвээш, шуут ажыглааттынар база бар. Ынчалза-даа малчын тыва чонга эки билдингир сөстү чазып бижири кааны ыядыңгы. Малдың аарының ады *брюцеллез* эвес *бруцеллез* ышкаш-ла чүве. Бо сөстүң шын бижилгезин словарьның чазалгазында база демдеглевээ болду.

Тыва сөстөрни шын бижириңиз үлегери болу берген «Тыва дылдың орфографтыг словарында» дужуруп биживенер дээр эвес, ынчалза-даа оон мээң үстүнде эскерген чүүлдерим бисти кичээндирер болгу дег. Эң ылаңгыя өөреникчи уруг-дарыг чамдык тыва сөстөрни канчаар бижире, частырыг болбазыл? Орфографтыг словарьда ышкаш бе? Шын бижилгениң дүрүмү-биле бе? Чаңгыс-даа чазыг чок бижири мен деп чугаалап шыдавас мен. Ынчалза-даа «Тыва дылдың орфографтыг словары» деп номнуң бешки үндүрүлгезинден мындыг болгаш оон-даа өске чүүлдерни эскердим. Бодумнуң эскериглерим дугайында тыва дыл болгаш литератураның хоочун башкылары, журналистер, номнар редакторларының чамдызы-биле чугаалажырымга, олар база эскерген боор чорду. Амгы үеде «Тыва дылдың орфографтыг словарының» чаа үндүрүлгезин белектер турар деп чугаа дыңнаан мен. Тыва сөстөрнү шын бижилгезиниң дүрүмнери биле оларны орфографтыг словарьга киригени дүгжүп турар ужурулуг эвесле.

Шаңгыр-оол СУВАҢ,
журналист, чогаалчы.

Культура амыдыралы

САЛГАЛ ДАМЧААН
ЧОГААЛЧЫ

Сураглыг журналист, чогаалчы, очулдурукчу, хөй-ниити ажилдакчызы **Светлана Владимировна Козлованың** 75 харлаан юбилейлиг чылы дооступ турда, бистин корреспондентивис ооң оглу Кондратий Емельянов-биле ужуражып, улуг коллеганың дугайында сонургаан айтырыгларга харыылап бээрин дилээн. Оларның аразында болган чугааны сонургаңар.

—Кондратий Анатольевич, силерниң аваңар Светлана Владимировна-биле таныш, кады ажилдаар аргалыг болган мен. Ынчан «Шын» солунуң культура килдизиниң корреспондентизи чаа эгелеп чоруур журналист турган мен, а Светлана Владимировна «Тувинская правда» солунуң культура килдизиниң эргелекчизи турган болгаш оруктарывыс бо-ла таваржы бээр турган. Дыка-ла байлак сеткилдиг, дузааргак, мерген угааның кижидир дээрзин ынчан-на эскерген мен.

—О, мээң авам ышкаш кижиде делегейде чок деп дидими-биле чугаалап болур мен. Бүгү назынымда ону чоктап чор мен.

—Чөптүг чорук дээнде кандыг-даа эрге-дужаалдыгларга чалынмас журналист дээрзин бир катап театрда чаа ши сайгарылгазы болуп турда, караам-биле көрүп, кулаам-биле дыңнадым. Москвадан келген ши критики-биле тогбас тутчур чорду.

—Шын дээнде ол ындыг кижидир. Кижилерге кичээңгей чок, ылаңгыя чаш ажы-төлдүң өөредилге-кижизидилгезинче сагыш салбас, дуза-деткимче катпас дүжүмет удур-тукчуларны көөр хөңнү чок. Боду Москва чурттуг болгаш москвачылар дээрге аңаа дөмөй-ле кижилер ышкаш кижилер-дир.

—Кырган-ава, кырган-ачаңар кымнар чораан ирги?

—Авамның ачазы Совет Армияның полковниги, а авазы офицер кадайы чораан. Улуг угбазы Ирина Владимировна Козлова фармаколог. Москвага эртем төвүңге ажилдап турган.

—Светлана Владимировнаның МКУ дооскан деп билер кижидир мен...

—Ийе. МКУ-нуң журналистика факультетин дооскан. Бүгү назынымда Тывага чурттаан. Хөй ажы-төлдүг Маадыр ие. Тыва С.В.Козлованың ачы-хавыязын утпаан деп өөрүшкү-биле демдеглексең тур мен. Ооң чурттап орган бажыңында турсаал самбы-

раны кылган. «20-ги чүс чылда Тываның алдарлыг кижилери» деп номда ооң ады кирген. Тыва Республиканың Чазаа база Кызыл хоорай мэриязы найысылалывыстың бир кудумчузун чогаалчылар Емельянов-Козлова аттыг кылдыр адаар дугайында айтырыгны чугаалажып турар.

—Ачаңар Анатолий Федорович Емельянов база Москва чурттуг бе?

—Чок. Ачам Красноярск крайның Сухобизимо суур чурттуг. Ол —фронтучу. Пулемет взводун командылап турган. Кенигсберг, Берлин хоорайларны хосташкан. Бир тулчушкунга аар балыгланган. Дайын соонда 3 чыл дургузунда капитан эргелиг Берлинге комендант ротазын командылап турган. 1948 чылда МКУ-нуң философия факультетинче өөренип кирип алган. Студент тургаш-ла Светлана Козлова-биле өгленишкен. Тываже иелээ кады чедип келген, 1954 чылда. Баштай культура сайыдының бирги оралакчызы бооп ажилдап эгелээн, оон партия обкомунга лекторлаан, сөөлгү чылдарда ТДЛЭТШИ-ге эртем ажылы кылып турган. Ооң эртем ажылдары «Наука и религия» сеткүүлге парламентинге келген. Шүлүктөр болгаш проза чыындыларының автору.

—Светлана Владимировнаның чогаал ажылының дугайында чугаалап көрүңерме?

—Светлана Владимировна «Исток» литературлук каттыжышкынның удуртукчузу турган. «Улуг-Хем» сеткүүлдүң (орус дылга үнүп турган) редактору турган. Ооң өөреникчилери дээрге күштүг шүлүкчүлөр

Юрий Войтков, Яков Кром дээш, өскелер-даа эмгежок. «Истокка» чүгле шүлүкчүлөр эвес, а хөгжүмчүлөр, чурукчулар дээш, кымнарны кээп турбаан дээр. Ооң өөреникчилери башкызының дугайында чылы-биле сактып чоруур билир мен. Шынап-ла, бистин республиканың культура болгаш уран чүүлүнүң хөй-ле ажилдакчыларын ол өөредип өстүрүшкен. Бодунуң шүлүктөрүнүн чыындыларын аңгыда ол улуг эртемден, чогаалчы М.Б.Кенин-Лопсан башкының чогаалдарын орус дылче очулдурганынга аажок чоргаарланып чораан кижидир.

—Чогаалчы ада-иеңерниң херээн силер уламчылап чоруур ышкажыл силер?

—Ийе. М.Горький аттыг литература институтун доостум. Россияның Чогаалчылар эвилелиниң болгаш Россияның Журналистер эвилелиниң кежигүнү мен. «Драматург», «Гамма солнца» деп шүлүктөр чыындызының автору мен. Кызылда ажилдап-чурттап чоруур мен.

—Аваңарның 75 харлаан юбилейин чүнүң-биле демдеглексең доозар деп тур силер?

—Январь 30-де Тываның күрүне филармониязынга 4 шакта С.В.Козлова биле А.Ф.Емельяновка турсааткан концерт болур. Кирер өртөө 100 рубль. Авам-ачамны билер, кады ажилдап-чурттап чораан эш-өөрү улуг назылыг пенсионер улуска дээш билет өртөөн бедитпээниниң ужуру ында. А концерт кончуг солун дээрзи чугаажок.

—Чылыг сактышкынга езулуг төлөптүг ада-иеңерниң ажыл-херээн төлөптү-биле уламчылап чорууруңар дээш байыр чедирип тур бис. Чедишкениңерни силерге күзедивис. Концертти ыяап-ла сонургап көргөш, номчукчуларывыска дамчыдарын аазап тур мен. Байырлыг.

—Улуу-биле четтирдим. Байырлыг.

Светлана БАЛЧЫР
чугаалашкан.

ХЭЭЛИ БЕРИП ЧЫТКАШ, ТУТТУРГАННАР

Хоойлуга удур билдингир херекти үүлгеткени дээш, эрге-дужаалдыг кижиге хээли бергени дээш суд сандайынга Кызыл хоорайның ийи чурттакчызы олурган. Олар хоойлуга чөрүштүр сайгарлыкчы чорукту боттандырганы болгаш бузурукчу чорукту үүлгеткени дээш кеземче харысалгазындан чайлаарын кызытканнар.

2008 чылдың январьда ТР-ниң талазы-биле ИХЯ-ның экономиктиг кем-херек үүлгединиң айыыл чок чорук эргелелиниң ажилдакчылары алкоголь продукциязын сатып алыр, шыгжаар болгаш чедирери-биле ажилдап турар «Тыва Олт» КХН-ниң саң-хөө-ажыл-агы ажил-чорудулгазынга хыналданы чоруткан. «Тыва Олт» КХН-ниң документи-лерин долдурарынга чатырылганы болдурганы хыналдадан илерээн, а тодаргайлаарга, «Тыва Олт» КХН Россияның федералдыг үндүрүг албанының Тыва Республика талазы-биле Эргелелинче мегелеп эде кылып каан санитар-эпидемиологтук түңнелди кириген. «Тыва Олт» КХН-ниң ажил-агы чорудулгазын ниитилелдин директорунун оралакчызы Василий Сердюк удуртуп турган.

Хыналданы чорудуп турган ТР-ниң талазы-биле ИХЯ-ның экономиктиг кем-херек үүлгединиң айыыл чок чорунун улуг опер төлээзи Роман Артаев, оон хөдөлишкенин РФ-тиң КД-ниң 171 чүүлүндө көрдүнгени-биле кеземче харысалгазының демдектерин көрдүнүп турарын Василий Сердюкка тайылбырлаан болгаш хоойлуга удур сайгарлыкчы чорукту кылганы дээш хыналда доозулган соонда материалдарны истетелге органынче дамчыдып бээрин чугаалаан.

Хоойлуга удур сайгарлыкчы чоруктуң фактызының талазы-биле

аңаа хамаарыштыр кеземче херээн оттурарга, бүдүрүлгени хаап кааттарын билгеш, Сердюк хээли хевиринге 50000 рубльди милицияның ажилдакчызынга дамчыдып бээрин шийтпирлээн, корум-чурум камгалакчызы кеземче херээн оттурарындан ойталаанының дугайында хоойлуга удур шийтпирни билдингери-биле хүлээп алган.

Ынчалза-даа, муңгаралга таварышкан сайгарлыкчы көңүс бөдүүн чылдагаан-биле бодунун бодап алган күзелин боттандырып шыдаваан — хынап келген кижидир ак

Кижиде болгаш хоойлу

сеткилдиг болган болгаш Сердюкту аңаа хээли бээриниң дугайында чаңгыс эвес удаа кириген саналын ИХЯ-ның удуртукчу эки билер турган, ооң-биле холбаштыр «оперативтиг шенелдени» чорударының дугайында шийтпирни хүлээп алган. Херек түңнүг акшаны чыып чадап кааш, Сердюк «Тыва Олт» КХН-ниң алкоголь продукциязын сайгарып турар садының кассазындан 25 муң рубль туда акшаны ап алгаш, халаптыг ужуражылгаже чорупкан. Сердюк оперативтиг ажилдакчыга 25 муң рубльдин хээлигин дамчыдып берген дораан, ол-ла черинге эрге-хоойлу камгалакчыларының ажилдакчылары ону тутуп алган.

Эрге-дужаалдыг кижиге хээли бергени, ындыг херекти үүл-

геткени дээш, РФ-тиң Кеземче дүрүмү-биле эң аар кем-херек үүлгедиглеринге хамааржыр болгаш 8 чылга чедир хосталгазын казып шийдер шыңгыы хемчег көрдүнген. Ооң-биле холбаштыр РФ-тиң прокуратуразының чанында Истелге комитетиниң Тыва Республика талазы-биле Истелге эргелелиниң онза айыылдыг кем-херектерни истээр талазы-биле улуг истекчи Дмитрий Григоровичиниң дилээнге үндөзилеп, Сердюкка хамаарыштыр кеземче херээн оттурган болгаш истелгени чоруткан. Кызылдың хоорай суду хээли берикчинге хамаарыштыр тутуп хоругдаар хемчегни алган.

Ынчаар хээли берикчинин холундан тутуп алган, истелгеде оон буруузуң долузу-биле бадыткаан

барымдаалар бар. Сердюк херектиң талазы-биле баш удур истелгениң үезинде болгаш судка бодунуң буруузуң долузу-биле билдинген.

Судья Ирина Липковичиниң даргалааны-биле Кызыл хоорайның суду шийткелди үндүрүп тургаш кеземчени чийгедир байдалын чөптүү-биле өөренип көргөн—судтадып турар кижиниң буруузуң долузу-биле билдингени болгаш кылган херээнге оон сеткил сагыжындан буруузуң билдингени. Василий Сердюкка 90000 рубль хемчээлдин торгаалын күрүне орулгазынче кириер шийткелди суд тургускан.Херектиң талазы-биле боттут барымдаа — корум-чурум камгалакчызынга Сердюктун хээли хевиринге берип чытканы 25 муң

рубльди база күрүне орулгазынче шилчидер.

Кызылдың чурттакчызы Татьяна Чамбал бодунуң чидиг айтырыгларын акшаның дузазы-биле шийтпирлээрин бодап алган турган.

2007 чылдың сентябрьда Кызыл хоорайның ИХЭ-ге «Хоум Кредит Финанс Банкының» бүзүреттирген кижизи Сергей Хамович бараан садып алыр чээли алырынга, өске кижиниң паспорту-биле Кызыл хоорайның бир мебель садынга бергенин, ол кижилер тодараттын-мааны-биле кеземче харысалгазынга онаарының дугайында билдиришкенин кириген. Кызыл хоорайның ИХЭ-ниң экономиктиг кем-херек үүлгединиң айыыл чок чорук килдизиниң опер төлээзи Эртине Ажының хыналдазының үезинде билдингени болза, Татьяна Чамбал өске кижиниң паспорту-биле чээли керээзин бузурукчу арга-биле долдурганы билдинген.

Ынчалдыр Чамбал кижиниң эргезинге удур хөдөлишкенин дээш, РФ-тиң КД-ниң 159 чүүлү —бузуруушкун дээш херекке онаашкан, аңаа хамаарыштыр истелге органны кеземче херээн оттурары албан.

Кеземче харысалгазындан чайлаарын бодааш, Татьяна Чамбал оперативтиг ажилдакчыга хээли берип тургаш айтырыын шийтпирлеп алырын бодап алган.

Кеземче херээн оттурарындан ойталаар дугайында шийтпирни хоойлуга удур үндүргени дээш шаңнал кылдыр аңаа акшаны бээриниң дугайында Татьяна Чамбал чаңгыс эвес удаа саналды кирип келген. Опер төлээ Эртине Ажы аңаа силерниң хөдөлишкениңер

хоойлуга удур болгаш хээли бээр кеземче херээнге онаажыр деп тайылбырлап шаг болган. Ынчалза-даа Чамбал бодунуң туружунга хевээр арткан. Ооң хоойлуга удур хөдөлишкенин Кызыл хоорайның ИХЭ-ниң удуртукчузынга дыңнаткан.

Татьяна Чамбал милиция ажилдакчызынга 2000 рубль хемчээлге хээлини берип чыдырда, Кызыл хоорайның ИХЭ-ниң ажилдакчылары ону кем-херекти үүлгедип турган черинге тутуп алган.

Бо фактының талазы-биле Россия Федерациязының прокуратуразының чанында Истелге комитетиниң Тыва Республика талазы-биле Истелге эргелелиниң районнар аразында төп истелге килдизиниң истекчизи Айдыс Сынаа херекти оттургаш, кыска хуусаада истелгени чоруткаш, эрге-дужаалдыг кижиге хээли берип, хоойлуга удур хөдөлишкенин кылганы дээш, РФ-тиң КД-ниң 291 чүүлүндө талазы-биле кеземче херээн судче чоруткан.

Кызыл хоорайның судунун шийткелиниң талазы-биле Татьяна Чамбалды үстүндө айыттыгган кем-херекти үүлгеткенинге буруулуг деп санаан болгаш 2 чыл хуусаага шенелдеге хосталгазын казып шийткен. Хээлиниң бадыткалы болур 2000 рубльди күрүне орулгазынче кириген.

Бо чижектер «Чуртталгада шупту чүүлү садып алыр болгаш садып ап болбас» деп чоннун мерген угааның сөзү база катап бадыткап турар.

Оюмаа КОПУШ,
ТР талазы-биле Истелге эргелелиниң удуртукчузунуң улуг дузалакчызы.

АВАМНЫҢ ХЛЕВИ

(Чечен чугаа)

Чылдың дөрт эргилдезиниң бирээзи — час кижиге-даа, дириг бойдуска-даа эгиттинмес чылыгыны, чырыкты берип чоруур. Узун кышты солуп келир ооң чылыгы, чымчак агаарынга, бүгү-ле дириг амытаннар оттуп келген-биле дөмей дирлип үнер-ле болгай. Шак-ла ыңдыг магалыг өйдө өөреникчилерниң часкы дыштанылгасы эгелээр. Ынчан үш бе азы дөрт бе класска өөренип турган үем чүве. Ол үеде авам суглар колхозтуң хоюн када-рып турган. Часкы дыштанылгамда чанып кээримге, аалдың мал-маганы анаа чирлээр чүве. Аалче чоокшулап орда, бир-ле дугаарында мал-маганның эткен үнү дыңналып кээр. Колхозтуң хою, боттарының хуу өшкүлери, инектери чаа-ла төрүп эгелээр.

Бичимден мал аразынга өскөн болгаш авам сугларга дузалажып кириптим. Малчыннарның чыдын чытпас үези ол-ла болгай. Кышты хүр ашкан малдың хураганнарының чаражын, силиин канчаар боор. Оларны чассыдып, чаптап, авамга дузалажып, төрөөн хойларга сизген каап берип, суун ижиртип чоруп тур мен.

Бир эртен ачам:

— Төрүвээр хойларны дузалакчы кадарчыга ай деп апарып бериңер, бөгүн кадарар болган кижиге — деп, акым-биле бисти айбылады. Ооң аалы бистиң кожавыска турган. Хоювусту ай деп алгаш чедире бээривиске, демги акывыс кажаа көржөңи казып тургаш ооргазын бертип алган, кылаштап албас кижиге болуп-тур. Хоювусту улаштыр кадарып чоруур ужурга таварышкан бис. Чоруп бар чыдырывыста демги акый:

— Төрүпкен хойларның хураганнарын борта суп алыр силер — дээш ийи инчекке ап берди. Акым-биле иелээр хой кадарып хүнде-двис. Ол хүн беш хой төрөөн. Беш хураганнары чүктөп алгаш кезээ-ликтей арай боорда чанып келген бис. Бистиң хире шаавыс база ол хире турган.

Бажыңга кирип кээривиске, авам чаа эскен ийи ак хлебти стол кырында салып каан тур. Боду кажаа иштинде ажылдап турар. Частың узун хүнүнде эртен хой када-

рып үнгөн болгаш аштаарывысты чүү дээр боор. Чаа быжырган хлебти кескеш, өреме, чигирни салгаш, хой сүдү-биле сүттеп каан шай-биле чип-ле эгеледвис. Ооң амданнын, чагайын чүү дээр боор. Ындыг хлеб чивээр хевирлиг чип ор мен. Бир хлебтиң төне бергенин билбээр бис. Ийи дугаар хлебти тудуп алгаш кылаштап орумда, авам кирип келди. Авам ол хлебти мээр холумдан ушта соп алды:

— А богда оолдарым, аштаарыңарны билгеш силерге мүн кылып кагдым. Чүгүле хлеб-биле чечмени бээривиске кайыын боор, бо хлебти дуңмаларыңар чизин — дээш, хлебти үлгүүрүнүң иштинче суп алды. Авамның кылып каан мүнүнүң экизин чүү дээр боор, ынчалза-даа мээр сагыжым хлебте хевээр.

Ол үеде малчыннар уруглары күрүне хандырылгасынга турар, дазылгага чурттаар чүве болгай. Дазылганың столоваязынга бир хлебти он өөреникчи чиир кылдыр кезип каар чүве. Бир өөреникчи-ле бир кескини алыр. Бир дүштеки чөмдө мен ол хлебти чип ор-гаш, акым дөзөр эвес: «Авамның хлеви болза» деп чугааланыптым. Бистиң чанывыска турган харам поварывыс:

— Бо чүвениң тотканын көрөм, бо хлебти холуп, «авамның хлеви болза» деп олур. Мооң авазы көдээ малчын кадай кажан, каяа хлеб быжырып чораан — деп, хыйланып үндү. Бистиң чанывыска турган кижизидикчи башкывыс, улгады берген угбай тургаш:

— Авазы кончуг ажылчын, эрес, кезээ кижиге, хлебти быжырып өөренип алган-дыр боор — деп, меңээ болчуп чугаалады. Хемчикке чурттап чораан акывыс чуртунга көжүп келгеш, авам сугга дой-биле суугу хевирлиг печка кылып берген чүве. Аңаа авам хлеб быжырып өөренип алган. Ол үеде бистиң суурууска чурттакчы чонга хлебти быжырып турган, чүгүле шко-ланың дазылгазында чурттап турар өөреникчилерге хлебти бистиң поварывыс «бораста» турган чүве. Ооң быжырган хлеви ыңдыг-ла эки эвес, боралдыр болгаш чамдыкта чиг-даа болгулаар чүве. Ону холуп

орар боорумга, поварывыстың ажынып турганы ол-дур ийин.

Ак-Довуракка ажылдап тургаш ажыл-херек аайы-биле Абакандан Тываже чолаачым хакас омактыг Илья-биле чанып ор бис. Орук ара кел чыдырывыста, Илья орук кыдында суурже айтыкш:

— Авам сугга кирип, шайлап алылаам — деп, мындыг.

— Кижиниң авазы ышкаш эргим чүве бар эвес, шайын ижери хамаанчок, авазын көрүп алыры бо кижиге аас-кежик-тир, ынчал — деп, чолаачымны деткидим. Шынап-ла, бичии суур болду. Ильяның авазы сугга кирип келиривиске, кухняда 4-5 хире ак хлебтерни чаа эскеш, стол кырында салып каан тур. Хакас угбай оглунуң чедип келгенин өөрүп, бисти шайладып, чөм кылып дүвүрөп-ле тур. Хлебти кескеш, стол кырынга салыптарга, ону чип ор-гаш:

— Кандыг кончуг амданныг хлеб боор, авамның хлеви-ле — дидим. Хакас угбай менче каттырып көргөш:

— Кижиниң авазының кылганы ышкаш амданныг чөм кайда боор. Кончуг шын чугаалап ор сен, оглум. Аваң эки чораан-дыр ийин, оглунуң сагыжыңга артып каар чөм кылып берип чораан. Бодум садикте поварлап ажылдап турар мен. Бо суурга район төвүндө хлебти эккеп садып турар. Ол хлебтерниң шынары багай, садик уруглары чивес. Ынчангаш бодум бажыңга хлебти быжыргаш, чөмгерип тур мен. Бистиң садикте хөй эвес, чээрби хире уруглар бар, оларга хүнде үш хлеб чедер чүве — деп, чугаалап орду. Чоруп турувуста Ильяның авазы орукка чиир силер дээш меңээ бир хлебти берди. Улуг хүндүткел-биле хүлээп алдым.

Кижиниң амыдыралыңа бирги хергелелдин чеми хлеб-ле болгай. Ону кижиге хүнде чивейн барбас. Хлеб чиген санымда-ла эргилип авамның хлевин сактып чоруур мен. Мээр сагыжымга шак ыңдыг буяныг исти арттырып каан авамны кезээде сактып, ооң мурнунга төлеттинмээр өрем дээш мөгөйип чоруур мен.

Хевек ХЕРТЕК.

Сонуургактарга

Россияның эң дээр кинолары

Чүс чыл бурунгаар 1908 чылдың октябрьда Россияга бир дугаар «Понизовая вольница» деп кинону режиссер В.Ромашков тырттыргаш, үндүргөн. Ол чүгүле 8 минута иштинде үнер, ында 100 хире артистер киржип турар. Эрткен чылын Россияга бир дугаар кинонуң үнгенинден бээр 100 чыл оюн таварыштыр Россияның эң эки киноларының түңнелин үндүргөн. Россияның төөгүзүңге эң-не чырык исти арттырган 24 кинолар шилитинген.

Оларның аразында бир дугаар АКШ-тың «Оскар» шаңгалын алган «Москва адаанга немец-фашистерни чылча шалканы» (режиссеру А.Варламов, И.Копалин) документалдыг кино база кирип турар. Бо кинону дайын шөлүндө тырттырганы-биле онзаланып турар. Амгы үениң киноларындан Т.Бекмамбетовтуң «Ночной дозор» (2004 ч.) кирип турар.

Сылдыстарның өг-бүлөзи

Эрткен чылын Россияга өг-бүлө чылын демдегледип эрттиргени-биле эрткен чүс чылдың болгаш бо чүс чылдың эң-не билдингир өг-бүлелерин тодарадып үндүргөн. Ында чээрби өг-бүлө кирип турар. Надежда Крупская биле Владимир Ленин Шушенское өг-бүлө тутканнар. Өгленип алырын Крупская Ленинден боду дилээр, оон башка шөлүлгөде кижиге-биле ооң чурттаарын чөпшээрэвес турган. Сылдыстарның өг-бүлөзүңгө шүлүкчүлөр Анна Ахматова биле Николай Гумилев, опера ыраажызы болгаш хөгжүмчү Галина Вишневская биле Мстислав Ростропович, балерина Майя Плисецкая биле композитор Родион Щедрин, ийи дакпыр олимпий чемпионнары (1964 болгаш 1968 чылдарда) фигурист Людмила Белоусова болгаш Олег Протопопов болгаш өскелер-даа кирип турар.

Сылдыстарның өг-бүлөзиниң аразында РФ-тиң Чазааның сайыт-

тары Татьяна Голикова биле Виктор Христенко оң-бүлөзи база кирип турар. Олар 2003 чылда өг-бүлө тутканнар.

Чырык угаанныг чогаалчы

«Ады Россия» деп төлевилелге Ф.Достоевскийни Россияның эң-не чырык угаанныг чогаалчыларының бирээзи кылдыр кирип турар. Ол бодунуң чогаалдыкчы назынында 9 романнары, 18 тоожуларны болгаш чечен чугааларны, он ажыг фельетоннары бижээр. Ол дөрт чыл иштинде Омск шивээзиниң кара ажылчынынга ажылдаан. 1865 чылда чогаалчының өрезин төлээринге Литература фондузу 600 рубльди үндүрүп берген. Оон башка ооң өнчүзүн хавырарының кырында турган. Сөөлүндө ол ай санында «Чогаалчының дневниги» деп журналды үндүрүп тургаш номчукчуларның сонуургалын чаалап ап, өре-ширеден адырлып үнгөн.

Аяк шайны

аартап ора...

Кады өөренип чораан өңүңүм,
Людмила Костикуваның юбилейинге

СЕТКИЛИМНИ СЕРГЕДИП ЧОР

Эрийн ажып дажый берген Эне-Сай-даа,
Эрги турган хевиринче эглип кирер.
Эрес болгаш хөглүг чораан чылдарывыс,
Эглип келбес төөгүже чылып бар чор.

Баштай сени көргөн хүнүм утпайн чор мен,
«Баргузинден келген мен» деп хөөрөп турдун.
Кайгамчыктыг Байкал хөлдүн эрийн чурттаан,
Кара баштыг, чинге белдиг хөглүг кыс чордун.

Бистер шупту чалыы, чараш үевисте,
Билиг сүрүп Новосибирскиге ужураштывыс.
Ырак-чооктан чыгып келген өңүктөрдө
Ырлыг-хөглүг кандыг кижиге турбаан дээр боор.

Үжен чылдың нүүрүн көрүп чурттап келгеш,
Үргүлчү-ле эштеримни сактып чор мен.
Сээр меңээ белек кылдыр берген чуруун
Сеткилимни оожургадып, сергедип чор.

Чагаан алгаш, сеткилимден өөрүдүм,
Сагыш хандыр хөөрөшкен хире болдум.
Чалалганы чыл бурунгаар салган-дыр сен,
«Сактып ал, утпа» деп чагаан болдун.

«Черим, чуртум Тываже кээр көр» деп,
Чеже катап чалаваан дээр, сураг болдун.
Азия төвү—Тыва чуртун чарашсынып,
Алгаш-йөрээп бижээниң дээр, четтирдим.

Чалалганы сеткилимден хүлээп алдым,
Чааскаан эвес эштиг, өөрлүг чөдө бээр мен.
Ырак-узак Баргузин манап-ла турзун,
Ыдыктыг Байкал чалгып-ла чытсын.

Сергей ХЕРТЕК.

Маадыр ие Александра
Дундерековна Монгушка

МӨҢГЕ МӨҢЕ АВА-ДЫР СЕН

Он ийи ажы-төлдүн
Оттуг чүрээ, чырыткызы
Бөмбүрзекте, Тыва черде
Мөңгө мөңгө ава-дыр сен.
Маадыр ие болганыңның
Бадыткалы чүдөл дизе,
Алдын медаль хөрээң каастаан
Алдар-аттыг ава-дыр сен.
Оорга-мойнуң ыстап, шылап,
Орта таптыг уйгу-дыш чок,
Уругларың өстүрүп каан
Уран чараш ава-дыр сен.
Янзы-бүрү мергежилдиг

Чараш, экер төлдеринге
Чоргаарланып эргеленип
Чолдуг чагай ава-дыр сен.
Уруг-дарыың дөгөрезин
Углап-баштап, оруун айтып,
Салгалдарың бодараткан
Чаяалгалыг ава-дыр сен.
Артыы эдээн саза баскан
Найыралдыг оолдуг, кыстыг,
Хүндүткелди чаалап алган
Хүн дег чырык ава-дыр сен.
Бораш ОНДАР.
Сүт-Хөл кожуун.

Ай-кыс Маспык-оолдун фотозтуду.

Екатерина ТАНОВА,
Тываның Улустуң чогаалчызы

АРТЫК АНАЙ ВЕНЕСУУЛА

(«Чашкы шаамның ужуралдары» деп тоожудан)

Часкаар бистиң шээр малывыс — хой, өшкү оолдап эгелээн үе чүве. Бистиң чогувуста хей хой, өшкүлүг кожоларывыска бодаарга, хой оолдаар үе биске ындыг-ла кончуг дүвүренчиг эвес, тиги-биле тө кааптар хей хой бар эвес, 50-60 шаа хире-ле турган боор. Чаа төрөөн өшкү-хойнуң анай, хураганын акым Буга-биле шитпас, ажаап-тежээр турган бис.

Авам удавас оолдаар хой, өшкүзүн кажаадан үндүрбес, оларга сигенни четчири-биле каап бээр, кажаа азында тургузуп каан чылапчага сугну кудуп каар.

— Бо чашкы кавының соогунда черге төрөөн чаш чүвөлөр өзээ-нигип болур — деп, авам чугаалаар чүве.

Хой кадарар ыдывыс Көстүкпен хөөкүй, дөө өске аалдарның кадарчылары дег, инчеек чүктөп алгаш, черге төрөөн чаш чүвөлөрү ынаар кири каап ап чоруур салаа-сайгыттыг холдарлыг эвес. Ол хөөкүйнүн билер чүвези-ле — эртен хойну кажаадан үндүрерге, оларның соондан элейтиптер, хоюн долгандыр ээлеп каап, оларның аалче чанар үези кээрге, өдөккө сүрүп эккээр. Көстүкпен черле шору кадарчы турган боор ол.

Бир кезээ авам кажаада төрүүр хой, өшкүзүн хынап, эмгилерин тудуп кааш келгеш чугалай-дыр:

— Бо дүне ийи өшкү оолдаар хире-дир. Бирээзи кырган чүве Калчан-көк, өскези дунгужун төрүүр Докпак-кулак. Төрүп мага ханган Калчан-көк-даа кайын тоор, харын ол дунгужу дузак канчаар болду — деп, сагыш човал орган.

Бис Буга акым-биле амырап, ийи өшкүнүн анайларын үлежип алыр деп дугуржуп алдывыс. Черле ындыг чаңчылдыг улус бис — кым мурнай чаа төрөөн чаш малды көрүп каар болдур, ол ооң ээзи болур, оозун ол ажаап-тежээр.

Эртенінде оттуп кел-ле, тура халышкаш, тоннарывыс эгинге салып, идиктеривис кири тепкилеп ал-ла, хой кажаазынче салчыпкан бис. Кажаа эжини ажа тыртыптары-выс билек, хойзуг, өдөксиг чыт бисти хөмө ап келген. Кажаа иштинин чылыгы-даа аажок. Авамның дүүн чугаалап орган өшкүлери, шынап-ла, төрүгүлөп алган, анайларын кургадыр чылгагылап каапкан, оларның силин-даа кончуг, ырбыска таваггайларының кырынга

тендиңейнип турза-даа, авала-рының эмгилерин часпайн тып-кылап алган, кудуруктары соду-найчып эмген турлар, а бир анай, ооң алыс шыраа кончуг, даван-нарының безин туруштуу аажок, бирде кырган Калчан-көктүн эмгилерин сора каап, бирде Докпак-кулактын эмгилерин сора каап, ийи өшкү аразында маңнап тур.

— Бо анайны кайы өшкү төрүп-кен чоор, авазын тыппайн, хөөкүй оорланып турары ол-дур — дижи, каттырышпышаан, төрүүр хире өшкүлери аралап эгеледвис. Оолдапкан хевирлиг өшкү-даа тывылбады. Буга кажаа эжини ажаа ит-кеш, алгыра-дыр:

— Авай, бир анай артык чүведир!

Авам өгден үнүп, кажааже углай кылаштап ора: «Чүү ындыг артык анай тыттып келген чүвөл» дивышаан, кажааже кирип ор.

— Көр даан, авай, бо сергек-шоовазы кончуг анайны та кайы өшкү ийистепкени билдинмес, ол бирде бирээзин ээп, бирде өскезин ээп тур ышкажыл — деп, акым дегийт-ле чугалады.

— Аа, артык анайыңар бо чүве бе, артык мал кая турар ийик аан. Мону кырган Калчан-көк ийистеп-кен-дир. Ол күжүр бир чылын база ийистээн чүве болгай. Артык деп турар анайыңар ылап оону-дур ийин — деп, авам артык анайны чаптап: — Көрем мону, ана чүве-ле эвес, улуг, шырааан. Кырган Калчан-көктүн сүдү ийи анайга чедиш-пес болганы ол ыйнаан, ынчангаш дунгужун төрөөн Докпак-кулактын ырбыска анайын бастып, ооң сүдүн былаажып турары ол-дур ийин. Өшкүлери эки чөмгөрип, анай-ларны таарыштыр эмзиртип турбас болзуңарза хоржок, оон башка бо туразы улуг кулугур шору доруга бергеш, өскелерин бастып, чаас-каан эмгеш туруп бээр — деп, авам чагып турган.

Ол дүнениң олчазын үлежип алдывыс: Докпак-кулактын анайы мээни, Калчан-көктүн олчазы акымның болган. А бо артык анайны канчаар үлежир боор, ону чара кезип алыр эвес, анаа иелээн дөңге ажаап азыраар деп дугуржуп алдывыс. Оовусту Артыкпай деп адап алган бис. Ол, шынап-ла, ийи анайга сүт арттырбас хире апаарга, ону өгже ап алгаш, инек сүдү-биле эмискиктеп эгелээн бис. Ол эмис-

кикти дораан-на соруп өөрени берген. Арай тотпаан болза, эмискиктен дээк-ле адырылбас, куруг чүвени шойтуладыр соруп-ла турар. Ынчангаш ону катап-катап эмискиктеп турувуста, ол шуут шартайып барган. Ооң кадында аажы-чаңы база үнүп, чаптанчы кончуг апарган. Аштай берген болза, бисти эдерип, үскүлөп туруп бээр. Тоттур ээп алганда, ол-бо дешилеп, оон эрел эгелээр. Оон аңгыда өгдө тускай ат-сывы чок, бирээзин анаа-ла Хаважык дээр, өскезин Дииспеек дээр ийи бичии амытаннары-выс база бар чүве. Ооң мурнунда Хаважык биле Дииспеек иелээн сывыртажып ойнаар чүвөлөр. Ам оларга база бир чаш амытан неме-жип келген. Олар чаа эжи-биле таныжып, ооң ийи талазынга туруп-каш, ону топтап кайгап, Хаважык тыйылааш үн-биле «аг-аг» кылдыр ээргилээр, Дииспеек «ммя-а» кылдыр эдип, кым сен дээниг ногаан карактары улам-на төгериктели берген оор. Анайжыгаштың чаа эштери-биле таныжар аргазы-ла ындыг турган боор, мыйызы-даа үнмээн, оон орнунда сүүрээртир өскүлөй берген дүктөрлиг бажы-биле үзерин шөңөп, Хаважыктын быктыңче иткилээр. Оозу ону тоор хире эвес, «Аңчыг чүве эвес сен бе» дээниг, оя кылаштай бээр. Артыкпай Дииспеекти чыттаар бодаан ол ийикпе, думчуун анаа чедирип чор-да, Диистин аваангыры кончуг, хензиг дыргактарлыг холчугажы-биле анайың думчуун часпайн шарт кылыр. Чоорту олар таныжып ап, үжөлээн кады ойнаар эжиш-килер апарган. Оларны чөмгөри-биле «Хаважык, Хаважык!», «Дииспеек, Дииспеек!», «Артыкпай, Артыкпай!» деп кыйгырар бис. Хава биле Диис сүр кара маң-биле ыдып оорлар. А Артыкпай дүште-даа чок, ол-ла черинде чаа-ла шымы-раарты үнүп орган көктү үзе тыртып, ону чирин шөңөп турар. Чер ойттаар мал ол ойтту чип болур дээрзин чайгаар билип алганы ол ыйнаан. Черле ол анай Артыкпай деп адын бичии-даа атсынмас. Артыкпайлап алгырып-кыйгы-раарга-даа тоовас, дүлөй чүве дег анай-ла болгай.

Ол үеде улуг акывыс Чылбак Чадаана чорааш, «Пионер» деп чараш чуруктарлыг ном эккеп берген. Дыка солун чүвөлери оон билип алган бис. Делегейниң беш

диптеринден бичии уруглар Совет Эвилелиниң уругларынга чагаа-ларын чоруткан. Олар боттарының төрөөн чуртунда канчаар чурттап турарын бижээн. Ынаар-ла ырак далай ындында Америка деп дилте Венесуэла деп чурттап турар Берсено деп бичии оолдун чагаа-зын аажок сонугураан бис. Ооң төрөөн чурту кайгамчык чараш онза оран, каас-чараш бойдустуг, ында кандыг-даа аң-мең эмгөжөк. Мөңгө ногаан шыргай аьргаларындан арзылаңнарың күчүлүг үнү үргүлчү дыңналып турар дээрзин Берсено деп оол бижээн. Бис ол Венесуэла деп оранны сонугурай берген бис. Оон акым санал кириген:

— Эйт, бээр дыңна. Бо Артыкпай бодунуң адын черле тоовас-тыр. Ону ол Венесуэла деп чараш чурттуң ады-биле адап алзывыска кандыгыл?

Мен күзелдиим-биле чөпшээрештим. Оон дораан-на Артыкпайны тудуп алгаш, ооң кулактарын ийи талазындан хере тыртып алгаш, анайың чаа адын анаа билиндирер дээш «Венесуэла, Венесуэла» деп ыткыры кончуг кылдыр алгыргыладывыс. Венесуэла кайын орта адап шыдаар ийик бис, дылывыска эптежир аайы-биле анаа-ла Венесуэла, Венесуэла дижи алгырып орган бис. Анай элдепинген дег, карактарың сиртейти көрүп тур.

Ынчан Кызылда чурттап турар улуг угбавыс менээ дүктүг шокар төстөн даараан улуг карманнарлыг платё чорудуп берген чүве. Ол үеде конфет ховар турганы ол боор, өггө келген төрөлдөрдө вис биске чүгө ак чигир даады эккеп бээр чүве. Ол чигирлерни улуг карманымга кири каап алгаш, эштеримге сартыктаар кижжи мен. Анайны Венесуэлаап алгырып адап оргаш, карманым үжөп-теримге, ында ийи чигир бар болду. Бирээзин алгаш анайың аксынга чедире бээримге, ол ону баштай чыттап көргөш, аксы-биле алгаш, амданнап кыйырадыр дайнай берди. Ол арта-ла карактарың шимгилеп каап дайнадыр. Бис каттыржы берген бис, амданын билип каапканы ол ыйнаан, карактарың сиртейти көргүлээш, мени бир үстү.

— Амданың чүвени ам база беринер деп негеп турары ол боор, ам чигирин бар бе? — деп, Буга

айтыра-дыр.

Харын-даа карман дүвүнге арткан, арай бок-чам чыпшынып хирлени берген чигирни акымга ап бердим. Ол ону анайың аксынга Венесуэла дивышаан, чедире бээр-ге, ону дүрген-не апкаш, дызы-радыр дайнап, карактарың шим-гилеп каап, кегжени берди. Ооң соонда ол бистен адырылбастай берген. «Венесуэла!» деп кыйгы-рыпкан болзувусса, бисче ыдып-латтар. Чигир чок болза, бисти үскүлээш туруптар. Шыкка маңнап ойнаарывыска бистиң-биле кады «ме-ке-ке» дивышаан, чаржып-ла турар. Шаавыс төнгөш шыкка чыдып алырывыска, ол база бистиң чанывыска чыдып алыр. Оюнзак анайывыс хүн бүрү өзүп, чаа-чаа аажы-чаңныг апарган. Ол Хаважык биле Дииспейни барык тоовастан, туразы улгадып бар чыдары ол ыйнаан.

Бир катап авам алгыра берди:

— Ойт, уруглар, бо Венесуу-лунар Хаважык болгаш Дииспей-инер-биле тутчуп туруп берди. Ол Дииспейниң дыргактары шору өскүлөй берген, анайыңар аңаа карак-кулаан ора тырттырып алба-зын!

Та чүү дээш найыралын баксы-радып алчыктар ийик, Хаважык биле Дииспей Венесуулааның ийи талазындан халдаан, Венесуэла оларны тоор-даа хире эвес, бирде бирээзин, бирде өскезин бажы-биле аткаар үлдүртүп, холдары-биле карбаңайып тур.

— Венесуэла! — деп, акым алгырыптары билек, Хаважык биле Дииспеек бир угже шимеш дидилер. Венесуэла ол-ла турган черинде бажын чоргаары кончуг көдүрүп алган, бир-ле тилеп амдажаан маадыр дег апарган тур. Бисти көрүп кааш, «ме-ке-ке» дивышаан, чанывыска келгеш, бисти ол-бо үскүлөп тур. «Көрем мону, тилекчиге шаңнал негеп турары ол ыйнаан. Ам чигирин бар бе? — деп, Буга айтыра-дыр. Хайлыг чүве, чаңгыс-даа чигир чок болду. Венесуэла бисти чеже үскүлээр ийик, сартык чогуң билгеш, Хаважык биле Дииспейниң барган уунче «ме-ке-ке» деп этпишаан, маңнапты. Бис оларның соондан барбаан бис. Элээн болганда көөрүвүске, үш бичии амытаннар өгже таваар маңнажып орлар. Бажында Венесуэла, ооң соонда Хаважык, эң сөөлүнде Дииспеек. Эптежип алганнары ол боор, амыр-тайбың, ооң кадында ол дээржилерниң чөм чооглаар үези база келгени ол ыйнаан. Венесуэла ону кайыын эндээр.

Прокуратураның ажил-албанындан

ӨСКҮС УРУГЛАРНЫҢ ЭРГЕЗИН КАМГАЛААН

Прокуратура Өвүр кожуунда девискээрниң харагалзал болгаш ажаалда-хайгаарал органының удуртукчузунга хоойлужудулга хажыдышкыннарын чайлады-рының дугайында таныштырыл-га-бижитки чоруткан. Хемчеглер хүлээп алыры негеттинип турар — мындыг түннелди ук харагалзал болгаш ажаалда-хайгаарал ор-ганынга хыналданың соонда проку-рор үндүргөн.

Хыналда чоруп турар үеде Өвүр кожуунга өскүс болгаш ада-ие-зиниң ажаалда-хайгааралы чок арткан 109 уругларны санаан. Оларның аразындан 91 уруг шко-лада өөренип турар. А кожуунуң школа чанында интернаттарынга, Хандагайты суурнуң Өг-бүлөгө болгаш уругларга социал дуза

чедирер төвүнге 2007–2008 чыл-дарда уруглар чурттаваан бооп турар. Уруглар азыраан өг-бүлөлөр база чок.

Прокурор хыналдазы-биле на-зы четпээннерниң эргелерин бол-гаш сонугралдарын камгалаар талазы-биле хоойлужудулганың элээн каш хажыдышкыннары илереттинген. Уругларның чамдык херектеринде оларның чурттаар оран-савазының документилери болгаш эт-хөрөңгизиниң даңзызы чок бооп турары-биле, оларның кадагалалдыгы контрольдаттын-майн турар. Кожуунуң харагалзал болгаш ажаалда-хайгаарал ор-ганнары ада-иезиниң ажаалда-хайгааралы чок арткан уругларны тургузар талазы-биле болур-чогуур хемчеглерни албайн турар. Ын-

чалдыр, прокурорларның хынал-дазы-биле дараазында барымдаа илереттинген: ие кижжи өлүрүүшкүн дээш шийткел эрттирип турар үе-зинден эгелеп, дөрт чыл дургузунда пенсионер кырган-авазының азы-ралында турар оглу-биле чаңгыс-даа катап ужуражып келбээн. Ол херээжен кижиниң ие эргези ка-зыттынмаан. Назы четп. «н уругну кая тургузарының талазы-биле айтырыг шийтпирлеттинмээн, а хе-рек кырында РФ-тиң Өг-бүлө коде-кизиниң 122 чүүлүнүн 3-кү кезээ-биле бир ай дургузунда уругну школа-интернатка тургузар азы азыралга берген турар ужурулуг. Ам база бир чижек. 2000 чылда ие кижжи бодунуң бир харлыг инвалид оглун төрөлдөргө эки тура-биле берипкен. Ол үеден эгелеп, чаш төл

ону азырап турары дээш акша-хө-ренги албайн турар өске өг-бүлө-ниң азыралында турар, а төлүн ок-тапкаш барган херээженниң ие эргезин амдыгаа дээр казываан. Бо барымдаалар талазы-биле проку-ратура мындыг муңгаранчыг иелер-ниң ие эргезин казыыр дугайында негелде билдиришкени судче чо-руткан. Уругларны кижизидерин-ден ойталаан ада-иелерге хамаа-рыштыр административтиг ийи чорудулганы оттурган — ындыг ада-иелерни торгаалга онаагаан.

Мындыг барымдаалар чаңгыс эвес. Ынчалдыр, Хандагайты суур-нуң тояап, арагаллап чоруур чурт-такчызы, элээн каш чылдар бурун-гаар өске кожуунда чурттап чоруур дунмазынга уругларын кагаш чо-руй барган. Амгы үеге чедир ооң ие

эргезин казываан. Хыналда үезин-де илереттингени болза, ооң уруг-ларындан аңгыда назы четпээн оглу база бар болган. Оол школа чорбайн турар, а бир чыл ажыр кадарчылап турар. Ол боду өөре-никсеп турар, ынчалза-даа ону ажыглап турган малчыннарның өг-бүлөзи таныыр улузу таварыштыр 9 класс дооскан дугайында аттес-татты кылдыртып бээрин аазаан. Прокуратура ажилдакчылары Кы-зылдың №2 ортумак школазы «Өөредилге дугайында» Феде-ралдыг хоойлуну хажыдып, өске школада өөренип турарының ба-дыткалы чокка өөреникчинин хуу-да картасын элээди оолга бергени илереттинген. Айыттыгнан барым-даа талазы-биле материалдарны кожуунуң прокурору кеземче херээжин дугайында айтырыгны шийтпирлээр-биле баш удур истелге органның чоруткан.

Чойгана ТЮЛЮШ,
Өвүр кожуунуң прокурору-
нуң орадакчызы.

ТӨРЭЭН ТЕЗИМ. УЖУКТАЛГАН УК-ДӨЗҮВҮС

(Чер-чуртунга, төрөл чонунга ынакшыл-биле)

Автор Тыва черниң төөгүзүндө балаттынмас исти арттырган алдарлыг кижилерниң бирээзи. Ол төрөөн Тезин, эш-өөрүн, ук-дөзүн алды ада салгалынга чедир үресалгалынга, чоок улзунга таныштырып билиндирер сорулга-биле база бодунуң тускай эртемниң аайы-биле көдээ ажил-агыйдан эгелеп депшип ажилдааш, Тываның доктаамал Каайлы албанының таваан салып, ооң баштайгы удуртукчузу бооп ажилдап чораанын тоожуп бижээн.

«Төрөөн Тезим. Ужукталган ук-дөзүвүс» деп тоожу эртип турар бо чылдың эгезинде чырыкче үнген. Номнуң авторлары Иван Максимович база Била Максимовна алышкылар. Олар Тываның сураглыг малчыны Максим Дондупович Сувандининиң ажы-төлү. Ооң чырыкче парлаттынып үнгени бодунуу-биле солун чогаал бооп турар.

Номчукчу кижини чаа ном-биле таныжарда бир-ле дугаарында ооң адынче, дерилгезинче база кым деп автор ону бижээни дээрзин сонунурап көөр.

Мээң авам Тестин Калдак-Хамар чурттуг, чолдак соянар уктуг кижини. Иван Максимовичиниң аалының ишти Биче-Уруг Самдановнаның ачазы-биле чоок төрөлдөр. Ынчангаш бо төрөлдөрмүн ханы билип алыксааш, бо номну номчуп эгелээн мен.

Номнуң даштыкы дерилгезинде Калдак-Хамарның Кызаа, артында Самагалдай суурнуң чурумалы, меңээ чоок болгаш эргим болду. Меңге ногаан шиви, пөштерлиг, хөлбелчиннен ойт-сигенниг Кызаада чазалгыг орукта машина халдып орар. Ол орук-биле та чеже кижини дүн-хүн чокка ажил-херээн бүдүрүп, аргыжып турар чүве!

Тываның хөгжүлдөз, өргүн чонунуң келир үези дээш туржуп чораан-шылгараңгай, бедик угааныг, ырак көрүштүг хөй кижилер Тес-Хем кожуундан укталып үнгенер. Оларга филология эртемниң доктору Александр Кунаа, төөгү эртемнериниң доктору, профессор Юрий Аранчин, көдээ ажил-агый эртемниң кандидаты Борбак-оол Балчыр, Тываның бирги удуртукчузу Чооду Кидиспей, сураглыг чурукчу Сергей Ланзы дээш, өскелериниң-даа дугайында хөйүнү төөгүп болур. Дерин төп, күжүн үндүрүп чорааш, ат-алдарын, чонунуң чоргаларын чедип алганнар, чүгле төрөөн Тезинге эвес, бүгү Тывага сурагжааннар хөй. Олар хүндүлүглериниң хүндүлүү, алдарлыг малчыннар Сувандинер, Баткарлар, Данзырыннар, Монгалбиилер дээш, мурнакчылар-дыр. Өгбелерниң буянныг ажил-херээн ажы-төлдөринден уламчылааннар хөй болгаш ада-иезиниң хүндүлүг адын олар бедик тудуп чоруурлар.

Алдарлыг малчын Максим Сувандин Ленин ордени, Хүндүткелдин демдээ орден, В.И.Ленинниң төрүттүнгенинден бээр 100 чылынга алдар кылдыр «Шылгараңгай күш-ажыл» дээш деп медаль болгаш СССР-ниң көдээ ажил-агый чедишкенинниң делгелгезиниң хөй дакпыр алдын, мөңгүн, хүлер медальдары-биле шаңнаткан. Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны, күш-ажылдың хоочуну деп бедик аттарның эдилекчизи.

14 ажы-төлүнүн хүндүткелдиг, үлегерлиг ачазы чораан. Амгы үеде ажы-төлүнүн 9-зу арткан болгаш тускай эртем-билигилг, ажил-агыйның янзы-бүрү адырларында ажилдап чоруурлар.

Тыва чон көшкүн болгаш хуу амыдыралдыг турган үеде Иван Максимович өг-бүлениң улуг оглу болуп төрүттүнген. Ооң төрүттүңүп, төк кээп дүшкөн чери – Тестин Ий-Дыт. Ынчан кыштын тос тозунуң соогу, хемниң дожу дызырткайнып чарлып турган үе.

Тоожунуң эгезинде автор төрөөн Тезиниң каас-чараш чурума-

лын магадап мынчаар бижээн: «Төрөөн хемим Тестин каас-чаражы ооң дириг бойдузу-биле байлаанда деп чоргаарланып демдегелп көрейин. Амгы үеде кадыр кашпалдарында харааданчы-биле ховартап калган те-чуңмазы, киш, чекпези, ховуларында чээрени, тарбаганы, тайгаларында тооруу, киш-кулаа, көк-кады, ай-безин чугаалава-зымга-ла, төрүттүңгеш төк кээп дүшкөн өдээм чыдар, төрөөн Тезиниң калбак, делгем унун көөрүмге, ооң чүгле арга-ыяжы безин бай-байлак, янзы-бүрү холушкак үнүштерден бүткен, а кат-чимизи – чыжыргана, чодураа, кызыл-кат, инек-караа; куш аймаа-аңгыр, өдүрөк, ак-кара өңнүг куштар, бора-шилен, дуруяа, торлаа, тогдук; аң-меңи – ак-кодан, бора-тоолай, ас, күзен, чыдыг-кырма, ондатра, чараа-чечен, диин, дилги, морзук, бөрү, элик, хүлбүс, адыг-мажаалайы-даа оран-тандызындан, тайгаскылындан аалдап кирип-ле кээр.

Делегей чергелиг «Убса-Нур ыйгылаажы» деп эртем-шинчилелин чорудуп турар бойдуштуң чайгаар бүткен бүдүжүн камгалаар запондниктиң девискээринче ооң кирип турары бодунуң географтыг туржунуң аайы-биле таварылга эвес деп каксы демдегелп каайн. Бо үзүндүден алгаш көөрге, автор төрөөн черинге аажок ынак, ооң аң-меңин, кат-чимизин, үнүш-бойдузун бирден бирээ чок билир, черинге болгаш чонунга хайыралыг болгаш чоргааралдыг.

Ужукталган ук-дөзүн аданың алды салгалының дугайында төөгүп бижири амыр эвес айтырыг. Алды салгалга чедир делгерейи-биле бижээни дээр-ле ол төрөл аймак аразында кончуг чоок, эп-найыралдыг, мөзүлүг чурттап чорууру оон илден.

Иван Максимович ажилдап чораан чылдарында эш-өөрү-биле өөрүшкүнү-даа, бергелерни-даа деңге үлежип чораан болгаш ам оларның дугайында тоожуунда чаагай сактышкыннарны хөйү-биле бижээн. Күш-ажылчы чылдарының чамдызын чөөн кожууннарга эрттирген.

Партия болгаш комсомол, Советтер ажилдакчылары, совхозтар директорлары, үлетпүр бүдүрүлгө болгаш албан черлериниң организацияларның удуртукчуларының, культура, хоойлу-дүрүм ажилдакчыларының дугайында хөй-хөй сактышкыннарны база оларның аты-сынын хөйү-биле кириген.

Ажыл-ишке тура-соруу бедик, кылган ажилыңа езулуг бердинген, туткан соонда төнчүзүңгө чедирер, шыдамык болгаш эртем-билини-даа, арга-дуржулгазы-даа четчир кижини.

Тыва АССР-ниң Дээди Соведи 1990 чылдың декабрь 14-те № 94 доктаалы-биле РСФСР-ниң Министрлер чөвүлелиниң чанынга Тыва АССР-ниң доктаамал Төлээ черин тургузар деп шийтпирни хүлээп алган турган.

1991 чылда Иван Максимович Сувандин республиканың чаа тургустунар база бир күүсекчи органын чурттуң найысылалыңа организа-стап, ооң баштайгы өргөнін хап, ажыл-ижин удуртуу-биле даалганы алгаш, Москвага айттаныпкан. Ынчалдыр Москвага Тываның Төлээ черин И.М.Сувандин ушкарып-башкарып тургускан. Ону бут кырынга быжыландырып тургускаш, Иван Максимович Тывазынче ээл чанып келген. Төлээ черин тургузар ажыл-херекке ынчан таваржып турган хамык-ла бергелерни ол шыдажып эртип, езулуг быжыг туруштуун, шыдамын көргүскөн.

Ол чанып кээрге, ону база-ла белен эвес ажил манап турган. 1992 чылдың ноябрь 17-де Россия Федерациязының күрүнениң Каайлы комитетиниң 545 дугаарлыг дужаалын езугаар Иван Максимович Тываның Каайлы албанын удуртуп тургускан. Ам ийи дугаар улуг албан организация чериниң таваан салып тургусканы ол. Ол албан чериниң сорулгазы – чуртче кири сөөрткен барааннарның каайлы талазы-биле көрүлдө хыналдазын чурттар аразының даштыкы экономиктиг садыглажылгазының хоойлу-дүрүмнериниң негелделеринге дүүштүр чорутушаан, үндүр-кири садыглажылгада чоруп турар барааннардан үндүрүг болгаш өске-даа хевирлерниң акша чыылдаларын боттандырып, чыгган акшаны күрүнениң сан-хөөзүнче үе-шаанда шилчидери. Оон аңгыда ол черниң чугула хүлээлгелериниң бирээзи болза, күрүне кызыгаарын эрттир хоойлу хажыдар чажыт байдал-биле бараан садыглажырын бол-дурбазы-биле аваангыр ажилды кылып чорудары болур.

Шак мындыг берге ажилдыг албан чериниң ажилын удуртуп-башкары берге херек. Каайлы чериниң тургустунган үезинден эгелээш, амгы үеде чедир ажилдап чоруур хөй санныг эш-өөрүнүн дугайында база-ла эң-не эки сактышкыннарны, фото-чуруктарны номунга кириген. Күрүнениң мынча хөй, улуг харысалгалыг ажилды-рын хөй чылдарда ак сеткилдиг күүседип кээрге, чаңгыс орден-биле безин шаңнаваанын улус-чон-даа кайгап чугаалажыр чораан.

Кады төрөөннериниң хеймеринден улуу Байырын дугайында элээн делгерейи-биле бижээ-нинге дыка-ла таарзындым. Чүге дээрге Байыр мээң өөреникчим болур кижини.

Сөөлүндө барып, Кызылга малчыннар Наадымының байырлыг хуралыңа олуруп тургаш көөрүмге, Байыр президиум столунда олур. Ол улуг байырлыг хуралда дыка-ла хөй малчыннар бедик шаңналдарны алдылар. Оларның аразындан Байыр Максимович «Тыва Республиканың алдарлыг малчыны» деп хүндүлүг атты алды. Ынчан ол чүгле 29 харлыг турган. Хурал төнери билек, Байырга байыр чедирери-биле фойеге манап тур мен. Мени көрүп кааш, дорт-ла базып келди. Холун тудуп, изиг байырт. Ийи чедирип, ам-даа улуг чедишкениннерлиг боорун күзедим. Ооң соонда элээн каш чылдар база билдиртпейн, дыка дүрген эрте берген. Дараазында шаңналын Байыр Максимович Сувандин 38 харлыында алды. Ол алырда Тыва Республиканың Ордени — дээди шаңналды алган.

Иван Максимович дуңмазының дугайында мынчаар бижиб турар. «...Байыр Максимовичиниң салым-хуузу бурун Тывазының чаагай чаңчылы болгаш ада-иезиниң бүдү-

жүнден укталган буянныг ажил-иш мал-маган-биле холбашкан. Ол дээрге могаг-шылаг чокка ажил-даар ажил-ла болгай. Кижиниң малы дээрге дүн-хүнүн 24 ша-гында оон тудуш, эззиниң кичээн-гейинде турар. Ынчап кээрге, ол чүгле дүн-хүнүн эвес, а чыл бүрү-зүнүн дөрт эргилдизин дургаар чы-рык өртемчейге кижиниң чаяаттын-ган назынында кылып кээр ажилы. Ол үеде бойдуштуң кандыг берге-лери турбас дээрли. Кыштын чык-кылама соогу, чайнын бүкшүм изии, хенертен кээр хат-шуурган, чаы-чайык, дөрт болгаш «ийи» буттук бөрүлерниң коданнаары, рынок экономиказының кызаашкыннарга чыгап кээр байдалдар дээш, чүү турбас дээрли».

Кенинге база хүндүткелдиг чылыг, чымчак сөстөрүн мынчаар бижээн: «Алла Самбуулаевна биле Байыр Максимович Сувандин куда-доюн 1984 чылдың күзүнүнде Бөрүлүгнүң Чаш-Тал хонажыңа эрттиргеш, аңаа өг-бүленин туткан-нар. Алланың алыс боду оожум будүштүг, хөй чугаа-домак кылып турганы дыңналбас, өг-оранынга дааранып турда, холдары ус, оран-савазынга аыш-чем кылганда, холу чөмзиг кижини. Улуг-бичии кижилер-ниң чылдың изиг-соогунда кедер шупту хеп аймаан даарап турда, шевер-ле. Өг-ораның кидис, чеп, пест-таавыдан кылып чугула хе-рекселдерин быжып, кожуп, даа-рап турда, шыдава-ла чүвези чок».

Бо улуг аас-кежиктиг хөй ажы-төлдүг өг-бүлениң буяны ада-иезинде болбайн канчаар. Кижиниң авазы дээрге чуртталганың чаяак-чызы, тургузукчузу, камгалакчызы, чөлөнгийи, кижизидикчизи. Чо-гаалда Маадыр ие Өнермаа Кежик-Чыргаловнаның хөй ажы-төлүн азырап, өстүрүп кижизидип, чоннуң чоон оруунче үдээнин тодазы-биле бижээн.

Алды салгал чедир эдержиб, ажы-төлүнүн ажы-төлүн бот-ботта-рынга таныштырып чорууру дээр-ге-ле улуг төөгү-дүр. Сувандинлер-ниң салгалдарының ак оруу төнчүзү чок узун, төрөөн Тывазының төле-птиг оолдар, кыстары болуп, хөй-хөй чылдарда чонунга бараал-гаарлар.

Адак сөөлүндө мен чогаалдың дел-домааның дугайында бижик-седим. Угаан-медерелдиг кижини бүрүзү төрөөн черин, төрөл чонун, төрөөн дылын эки билир ужурулуг. Чогаалдың эгезинден төнчүзүңгө чедир автор улустуң аас чогаалын хөйү-биле ажыглап, чогаалдың утка-шынарын улам чеченчидип турар. Төөгүлүг, тоолчургу чугаа-ларның, үлегер домактарның хөйүн эскердим. Чижээлээрге, дараа-зында үлегер домактар дыка че-чен-мерген болгаш уткалыг ажыг-латтыңан. «Тыва кижиниң өг-оранын ажы-төлү каастаар», «Төк кээп дүшкөн төрөөн черим», «Хини тудуш төрөөн черим», «Үрег-дээр белең, тудуп тургузары бер-ге», «Ааттыңан кавайым, кавай болган чуртум», «Шоваа оол чо-нунга дузалыг» дээш, оон-даа хөй.

Улуг хемчээлдиг бо тоожуну дегерезин допчулай бижири бер-ге, ынчангаш ону туткаш, номчааны дээр. Чүгле тудуп аарың билек, салдынмайн баар сен. Кандыг-ла-бир сорунзалыг күш кижини төн-дүр номчуурунче албадаптар. Кандыг боор ийик, солун номдан кижини чайгаар адырылбайн баар дээрзин билир бис.

Антонина ШОЙЖУН, Тыва Республиканың өөредил-гезиниң алдарлыг ажилдак-чызы.

Архив ажилдакчыларыңа 2008 чыл база бир онзагай чыл бооп, төөгүже кирген. Ол Россия Федерациязының Тыва Республи-када архив күрүне албан черлери-ниң 90 чылын байырлаар дугайында хүлээп алган айтышкынның езугаар Тыва Республиканың Архив аген-тители дыка хөй организастыг хем-чеглерни ап чоруткан.

ТЫВАНЫҢ ТӨӨГҮЗҮ-БИЛЕ ТУДУШ

Тыва Республиканың Чазааның 2008 чылдың апрель 30-де Россия Федерациязының Тыва Республи-када архив күрүне албан черлери-ниң 90 чылын байырлаар дугайында хүлээп алган айтышкынның езугаар Тыва Республиканың Архив аген-тители дыка хөй организастыг хем-чеглерни ап чоруткан.

Организа-стап чоруткан хемчег-лерниң аразында республика чер-гелиг эртем-практиктиг конферен-ция онзагай черни элээнин айтса чогуур. Ооң ажилыңа чүгле эртем-деннер, архивтиң специалистери эвес, Күрүне университетиниң төөгү факультетиниң студентилери база иделкейлиг кижилер, төрөөн чериниң онзагай болушкуннарын төөгүгө арттырып каары эргежок чугула дээрзин билеп, солун илет-келдерни кылган.

Ол ышкаш «Эң дээр муниципалдыг архив» деп көрүлдө-кон-курсту эрттиргени кожууннарда архив ажилдакчыларының ажилын көдүрүп, оларга улуг деткимче болган деп демдеглээри черле ар-тык эвес боор деп бодай-дыр мен.

Конкурстуң түннелдери-биле Би-Хем кожуунуң архивини бирги черни алган. Каа-Хем, Улуг-Хем кожууннарның архивтери ийиги, үшкү черлерге төлептиг болганнар. Ол кожууннарның архив эргелек-чилери Л.К.Шырап, З.И.Бори-сова, О.В.Адыг-Тюлюш олар кыл-ган ажилының бедик мергежилдиг специалистери кылдыр боттарын бадыйкааш, хүндүлел бижики-тер болгаш өртектиг белектер-биле шаңнатканнар.

Тыва Республиканың Күрүнениң төп архивин, Тыва Республиканың Архив агентилелиниң коллектив-тери Тыва Республиканың Чазаа-ның Даргазының, культура болгаш уран чүүл талазы-биле Грант ша-налының конкурсуңа киришкеш, «Архив херектери» деп кезээнге «Азияның төвүндө хоорайның 1914-1944 чылдарда төөгүзү» ном төле-вилели дээш тилекчи болганнар. Ынчангаш ол ажил база чырыкче үнери чугаажок.

2009 чыл — республиканың алды муниципалдыг архивтеринге база юбилейлиг чыл болур. Чүге дээрге 1949 чылдың февраль 1-де үнген СССР-ниң Сайыттар Чөвүл-елиниң айтышкынның езугаар Ты-вага районнар аразының күрүнениң алды архив албан черлерин тур-гускан. Ол дээрге Туранга — Би-Хем, Тожу районнар аразының, Шагаан-Арыга — Улуг-Хем, Чаа-Хөл районнар аразыңа, Чадаанага — Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл, Өвүр ра-йоннар аразының, Кызыл-Мажал-лыкка — Барыин-Хемчик, Бай-Тайга районнар аразының, Сарыг-Сепке — Каа-Хем, Тере-Хөл ко-жууннар аразының, Бай-Хаакка — Эрзин, Тес-Хем кожууннар аразы-ның албан архивтери-дир, оларны албан черлериниң организация-ларының, бүдүрүлгелериниң, архив ажилыңа таарыштыр тургускан турган. Тыва Республиканың архив албан черлери моон сонгаар-даа Тываның төөгүзүн төөгүгө артты-рып каар дээш, архив докумен-тилерин эки шынарлыг кадагалап арттырып, архив фондузун чаартып тургузар, ооң ажылгалын чаа технология езугаар улам экижидер дээш кызып ажилдап турар.

М.КУУЛАР, Тыва Республиканың Күрүне-ниң төп архивиниң кол спе-циализи.

Күрүнениң хамааты албанының хостуг албан-дужаалыга КОНКУРС

Россия Федерациязының Прокуратуразының чанында Истелге комитетинин Тыва Республика талазы-биле Истелге эргелели күрүнениң хамааты албанының хостуг албан-дужаалыга конкурсту чарлап тур

Конкурска көрдүнген албан-дужаал:

- Кызылдың районнар аразының истелге килдизинин 1 чергениң улуг специализи.

Мергежил негелделери:

- 1 чергениң улуг специализинин албан-дужаалыга кордакчы - дээди азы ортумак тускай эртемниг болур.

Конкурска киржиринге:

билдиришкени, бодунуң холунуң үжүү-биле бижээни болгаш ат салганы анкета, паспортунуң хоолгазын, чогуур эртемни, ажилдаан стажын база мергежилин шынзыдып турар документиленни,

хамаатының кадыкшыл байдалының дугайында бадылаттыг майык езугаар справканы, бүлдүргей саазына кара-ак кылдыр үндүрген, булуну чок 3x4 база 4x6 хемчээлдиг ийи-ийи фото-чуруктарын кириер.

Конкурска киржиринин документиленни 2009 чылдың январь 20-де 10.00 шактан эгелээш, 2009 чылдың февраль 20-де 17.00 шакка чедир хүлээп алыр.

Конкурс комиссиязының турар чери: Кызыл хоорай, Щетинкин-Кравченко кудумчузу, б. 31, каб. 201, харылзажыр телефону: 2-40-37, индекс 667000.

Кадрлар курлавырын тургузарына КОНКУРС

Тыва Республиканың Культура болгаш информация политиказының яамызы яамының удуртукчу кадрларының курлавырын тургузарына конкурсту чарлап тур

Күрүнениң хамааты албанының албан-дужаалдарының бөлүктери:

а) «удуртукчулар» категориязы - күрүнениң хамааты албанының албан-дужаалдарының дээди бөлүү:

сайыт;

сайыттың оралакчылары - 3;

б) «удуртукчулар» категориязы - күрүнениң хамааты албанының албан-дужаалдарының кол бөлүү:

килдистер начальниктери - 4;

в) «специалистер» категориязы - күрүнениң хамааты албанының албан-дужаалдарының башкарыкчы албан-дужаалдары:

килдис начальнигинин оралакчылары - 1;

г) «специалистер» категориязы - «удуртукчулар» категориязы - күрүнениң хамааты албанының албан-дужаалдарының улуг бөлүү:

кол специалистер - 5;

башкарыкчы специалистер - 3.

1. Мергежил талазы-биле негелделер: Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албанының дугайында күштүг бооп турар хоойлужудулга-биле доктааткан хамааты албанының албан-дужаалдарына негелделерге дүүштүр болур.

2. Конкурска киржиринге документиленни Россия Федерациязының Президентизинин 2005 чылдың февраль 1-де «Россия Федерациязының күрүнениң хамааты албанының хостуг албан-дужаалдарына ажилдаарына конкурс дугайында» №112 Чарлының 7-ги пунктузунга үндезилеп кириер.

3. Документиленни бо чарлалды парлаан хүнүнден эгелеп 30 хонук дургузунда дараазында адреске хүлээп алыр: Кызыл хоорай, Щетинкин-Кравченко кудумчузу, б. 46, Тыва Республиканың Культура болгаш информация политиказының яамызы. Харылзажыр телефону: 3-59-34. Конкурска киржиринге хамаарыштыр оон долу информацияны айыттыг адрестен кээп айтырар база яамының сайтындан билип ап болур: tuvaculture.ru

2008 чылдың декабрь 29-та эрттирген №3 аукционнун түңнелдери

1. Арга-арыг участоктарын хөлезилээр керээни чарарына эргени азы Тыва Республиканың Арга-арыг ажил-агының агентилелин «Дараазында аукцион чүүлдеринин талазы-биле:

А/ч №	Арга-арыг участогунуң кадастр дугаары	Турар чери		Кварталдың/үзүп берген кезээниң №	Шөлү, (га)	Ажылгаарына чөпшээрэн хевир	А/ч эге өртээ, рубль
		Арга-арыг ажил-агы	Участок а/а				
1.	17:04:4000001:225	Каа-Хем	Сизим	149/40	0,8	Эртем-шинчилел, өөредилге болгаш дыштанылга ажил-чорудулгазын боттандырына	2804,7

арга-арыг участоктарын хөлезилээр керээни чарарына эргени садар талазы-биле арга-арыг аукционун (моон ыңай - аукцион дээн) эрттиреринин дугайында» №149-ар дужаалы-биле бадылаан арга-арыг өзүмнерин садар-садып алырының керээзин чарарына эргени садар талазы-биле арга-арыг аукционнарын эрттирер Чурумга дүүштүр эртем-шинчилел, өөредилге база дыштанылга ажил-чорудулгазын боттандырына арга-арыг участогун хөлезилээр керээни чарарына эргени садар талазы-биле аукцион эртен.

2. Аукцион 2008 чылдың декабрь 29-та 14.00 шакта эгелээш, 2008 чылдың декабрь 29-та 14.10 шакта доозулган.

3. Аукционну эгелээринин мурнунда садарына салган №1 аукцион чүүлүн садып алыр дээн 1 (чаңгыс) бижимел чагыгы Россияның эртемнер Академиязының Сибирьде салбыры Тываның бойдус курлавырын комплекстиг шингээдир институту, оон директор Владимир Ильич Лебедевтин нүүрүндө, кириген.

4. Аукционга келген - Россияның эртемнер

Академиязының Сибирьде салбыры Тываның бойдус курлавырын комплекстиг шингээдир институту, оон директор Владимир Ильич Лебедевтин нүүрүндө, (моон ыңай - аукционнун чаңгыс киржикчизи дээн) арга-арыг участогун хөлезилээр керээни чарарына эргени садар талазы-биле аукционнун дүрүмнери-биле танышкан. Аукционнун садыглажыр күзелин илереткен чаңгыс киржикчинден №1 аукцион чүүлүнүн талазы-биле баш удур телевинин түнүн төлээнин бадыткап турар документини алган, ол дугайын аукционга киржиринин чагыгларын хүлээп алганының дугайында 2008 чылдың декабрь 27-де тургускан протоколунда айыткан.

5. Садарына салган №1 аукцион чүүлүнүн талазы-биле аукционну аукцион комиссиязы эртпээн деп санаан, чүге дээрже аукционга аукционнун киржикчилери ийден эвээш болурун доктааткан.

6. Садарына салган №1 аукцион чүүлүнүн эге өртээнге арга-арыг участогун хөлезилээр керээни 10 (он) хонук хуусаада чарып алырын аукционнун чаңгыс киржикчининге саналдаан.

Алексей Дүгерович АРАПЧОР

Республиканың сураглыг башкызы, чогаалчы Алексей Дүгерович Арпчор аар аарааш, 85 харлыында мөчээш. Танды кожуунун Межегейге 1924 чылдың сентябрь 3-те ол төрүттүнген.

Башкынын түр курузун дооскаш, 1942 чылда Сүт-Хөлдүн Кызыл-Тайга школазына башкылап, күш-ажылчы намдарын эгелээн. Эрзинин школарына 20 чыл, Туран хоорайның школарына 18 чыл чедишкенин ажилдап, аныяк салгалды өөредип-кижиздеринге улуг үлүүн кириген. Оон күш-ажылын бедни-биле үнелеп көргөш, РСФСР-ниң школазының алдарлыг башкызы хүндүлүг атты 1962 чылда тывыскаш. «Шын» солунунуң культура килдизинге, радио-дамчы-дылга комитетинге, Тываның дыл, литература болгаш төөгүнүн эртем-шинчилел институтунуң фольклор секторунга ажилдап чораан.

Чогаал ажылына 1943 чылда кирген. Шүлүкчү Сергей Пюрбюнун өөреникчинин бирээзи. Ол «Кадарчының ыры» (1964), «Сеткилдин ыры» (1967), «Идегелдин отчугажи» (1971), «Өшпес оттар» (1975), «Хайгаарал» (1981), «Эр салым» (1991), «Чүректел идегел» (1998) деп номнарын автору. Школаларга башкылап тургаш, улустун аас чогаалын чыып эгелээн болгаш «Тыва улустун мифтери болгаш тоолчуругу чугаалары» деп номну 1995 чылда чырыкче үндүрген. Оон 70 ажыг шүлүктөрүн Тываның композиторлары аялгаларны бижээн.

Тываның Чогаалчылар эвилелин тургустунганындан бээр 60 чылы-биле холбаштыр тыва литератураны хөгжүдеринге оон хуузуна кириген үлүү дээш Алексей Дүгеровиче Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажилдакчызы деп хүндүлүг атты тывыскаш. Тыва Республиканың Чогаалчылар эвилелин кежигүнү.

Хей санныг төлөптүг кадрларны өөредип-кижиздеринге улуг үлүүн кириген башкы, амыдыралчы ханы уткалыг эвээш эвес чечен чогаалдарны бижээн чогаалчы Алексей Дүгерович Арпчорнун ады бистиң сагыш-сеткиливиске кээш мөңгедө кадагалаттынып артар.

Сөөлгү орукче январь 19-та, 11 шакта, Кызыл хоорайның Калинин кудумчузунда, 26 «а» дугаарлыг бажыңның 37-ги квартиразындан үдээр. Харылзажыр телефон: 6-15-55.

«Шын» солунунуң коллективи, Тываның Чогаалчылар эвилели.

Автоорук эргелели дыңнадып тур

ТР-ниң Автомобиль оруктарының эргелели 2009 чылдың январь 5-тен Сарыг-Сеп — Владимир дош кежиинден, а ниити массазы 10 тоннага чедир чүк машиналары эртеринге 2008 чылдың декабрь 26-дан Шагаан-Арыг—Эйлиг-Хем дош кежиинден транспорт шимчээшкенин автооруу ажыттыганын сонугалдыг организацияларга дыңнадып тур.

ТР-ниң Автомобиль оруктарының эргелели эртип болуру бедик база тайгыр болдурбас илчирбелерлиг транспорттун хевирлеринге Сизим — Кунгуртук кышкы автооруктун ажыттыганын дыңнадып тур.

Садып тур бис

МЖК-ның чоогунда хуужуттунган, гаражтыг бажыңны садып тур бис. Харылзажыр телефону: 89610928171.

Тыва Республиканың Культура яамызы, Тываның Гуманитарлыг шинчилелдер институту, Тываның Чогаалчылар эвилелин баштаар чери, Тываның Ном үндүрер чери, «Улуг-Хем» журналының коллективи РСФСР-ниң школарының алдарлыг башкызы, билдингир чогаалчы, ТР-ниң Чогаалчылар эвилелин кежигүнү

Алексей Дүгерович АРАПЧОРНУН

мөчээни-биле холбаштыр оон чоок кижилеринге болгаш төрелдеринге ханы кажыдалды илередип тур.

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.

Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 2-01-35, кол редакторнун оралакчызы — 2-19-87, тел/факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91.

КИЛДИСТЕР: нийтиел-политиктиг килдис — 2-18-10, культура, өөредилге — 2-03-88, чагаа — 2-03-87, көдээ ажил-агый, очулга — 2-17-09, үлетпүр — 2-40-77. e-mail: shyn@tuv.ru

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээл парлаан 3 ама.

Тираж 8500. Чагыг 4. Номери парлагаже дужааганы:

график езугаар — 22.00, херек кырында — 20.00.

АГАР САНЫЫС: № 4070381040000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИИН—1701008468; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектеринин талазы-биле яамызының Ортаагы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.

Херечилдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730.

ТР-ниң «Тываполиграф» унитарлыг күрүнениң бүдүрүлгезинге парлаан (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш еске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харылаар.